THE KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES

No. 78

DĪWĀN-Ī-DÁIRĪ

BY

Pandit Raja Koul Arzbegi, "Dairi"

(1828-1900 A. D.)

With corrections and critical introduction

by

Prof. Nandlal Koul Talib M. A., M. O. L.

Under the authority of

THE JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT.

Published by

The Research and Publication Department,

JAMMU AND KASHMIR GOVERNMENT,

Srinagar Kashmir.

PREFACE.

It was in 1930 that I was asked by Pandit Jagmohan Nath Raina "Shauq" retired Deputy Collector U. P., to help him in collaborating a work, on the memoirs of the Kashmiri Pandit poets of Persian and Urdu, entitled "Bahār-i-Gulshan-i-Kashmir" (The Spring of the Rose-garden of Kashmir).* In the course of collecting materials for this work, I succeeded in copying out a few *ghazals* at random from the *Diwan* of "Dairi," which was placed at my disposal for only a couple of hours through the instrumentality of a friend of mine who borrowed it for me from the possessor of the MS. after much difficulty. In spite of my best efforts I could not get it even for a day or so at that time nor even before nor after till now. The reason for such an attitude on the part of an owner of a manuscript lies in the general characteristic of the Kashmiris to treat such a work as a sacred heritage which nobody else can touch without having committed a sacrilege. Ever since then, I was anxious that the *Diwan*, the reputation of which had attracted my attention even much earlier, should be published somehow or other. Thanks to the Research Department of His Highness' Government Jammu and Kashmir, which managed to persuade the owner to sell the manuscript and after purchasing it from him, has now asked me to edit it.

* This comprehensive work on the memoirs of the Persian and Urdu Kashmiri Pandit poets, to which I contributed a very large share, was published by the compiler at the Indian Press Allahabad, two years later in two big volumes and apart from certain omissions and commissions is a very useful work containing valuable information on the subject.

The Dīwān-i-Dairi is one of those poetical works in Persian which have been produced in Kashmir by the local talent at a time when Persian was on its way to decline and fast disappearing, yielding place to Urdu and English both as a language of the court and every day use under the stress of the political changes in the administration of the State.

It can be safely said that the text of the *Diwan* is reliable inasmuch as it has been obtained from the author's great-grandson and though not in the hand of the author himself has been carefully copied out by one of his pupils. Besides giving an English translation of the author's introduction to the *Diwan* as well as of his note on the reasons that led him to its composition, I have also translated the prose section dealing with a "System of Gestures" as invented by him and appended to the *Diwan* at the end. I have also added explanations in English in the form of marginal notes wherever necessary.

In prefixing an introduction of my own to the *Diwan* I have endeavoured to make it pleasant reading by discussing the merits and demerits of its poetry after comparing the same with that of some of the well-known poets of Persia and others. In this connection I have mainly relied on my own taste and method of dealing with such a work.

The Hon'ble the Home Minister, Khan Bahādur Mīrza Ja'far Ali Khān, M. B. E., who is himself a poet of great fame both in Persian and Urdu deserves to be thanked not only by me but also by all the lovers of Persian litera-ture since, as I understand it is he who evinced a great interest in the publication of the *Diwan* which is the first of the

Persian series undertaken by the Research Department to be presented to the public.

I am indebted to Mr Frederick Jacob, M. A., (Cantab) M. R. S. T.,* for kindly going through the proof-sheets of the English part of the book.

I hope the *Diwan* will be welcomed by all the lovers of Persian poetry produced in Kashmir.

Srinagar
February, 1944.

Nand Lal Kaul Talib.

---

* This great scholar passed away on 1st of September 1945.

INTRODUCTION

Pandit Rāja Kaul *'Arzbegi,'* the talented author of the Dīwān who wrote under the nom-de-plume of "Dairī", is one of the latest standard Persian poets of Kashmir. According to his own statement, he was the son of Pandit Rām Chand Kaul *'Arzbegi'** who worked as a personal attendant at the court of His Highness the late Mahārāja Gulābsingh, in the capacity of an *'Arzbegi,'* which office he also held afterwards for some time even during the lifetime of his father. In course of time this title of *'Arzbegi,'* due to its being associated with the name of the father as well as with that of the son, got permanently affixed to their family as a whole, in consequence of which their descendants are called *'Arzbegis'* even to the present day. In fact this family is regarded as one of the most respectable families among the Kashmiri Pandits by virtue of this title in the past.

'Dairi' was born at Srinagar in 1885 Bikrami (1828). Since there was hardly any regular order of schooling in those days he received no systematic education except in a haphazard manner, which he completed at the age of fifteen. In these circumstances one cannot help admiring the gifted powers and extraordinary intelligence of the poet who benefitted by this education to his best advantage which, though meagre enabled him to discharge not only his official duties satisfactorily but also inculcated in him a taste for literary pursuits and accomplishments.

* "*Arzbegi*" the person who presents all petitions either written or by word of mouth. This post, more or less, corresponded to the post of a Private Secretary of the present day.

It was not very long after having finished this unenviable educational career that he was appointed as an '*Arzbegi*' at the court of His Highness the late Mahārajā Ranbīrsingh Bahādur. In 1926 Bikrami he was appointed as a Tehsildar but he relinquished this office owing to his indifference to wordly wealth and power, after having discharged the duties of such a responsible post for hardly one year. His Highness the late Mahārāja Rainbīrsingh Bahādur appointed him to the post of '*Arzbegi*' once again, which he resumed, as it was perhaps after his own liking. After some time he worked as Superintendent C. I. D. till, during the reign of His Highness the late Mahārāja Pratāpsingh Bahādur, the Police Department was established by the Government on regular lines and the C. I. D. formed only a branch thereof. After this amalgamation 'Dairī' acted as the Assistant Superintendent of Police till his death.

Apart from his efficiency, as an officer he was a diplomat and as such rendered loyal and meritorious services to His Highness all along. Perhaps it will be not be out of place to make mention here of one or two incidents in this connection. In the year 1929 Bikrami when owing to their internal and long standing mutual grievances and religious differences an unprecendented riot took place between the Sunnīs and Shiās of Kashmir in which the latter were plundered wholesale and their houses set on fire. 'Dairī' was appointed to make an investigation into the causes of the disturbance. It is said that he was offered a valuable ring worth a lac of rupees as a bribe to hush up the matter in order to get the person who was held responsible for this feud exonerated from the charge. On this occasion 'Dairī' gave proof of his extraordinary integrity and honesty by refusing to

accept it and saying that he was not prepared to sell his loyalty for any price. Again, during the year 1934—35 Bikrami a great famine took place in Kashmir which, in spite of the best efforts of the Government to give relief to people, played great havoc. A few interested people made a vain attempt to blame His Highness for his neglect in taking speedy action to check it. It was through the efforts of 'Dairī' that the allegation was proved to be false and baseless. Even the British Government, which was interested to know the real situation, was convinced that His Highness had tried his best to alleviate the sufferings of the people in this disaster. His Highness is said to have offered a jāgīr* to 'Dairī' in return for this praiseworthy service but he declined the offer as a loyal servant.

'Dairī' was a proficient astrologer who could correctly read the future, particularly after consulting the horoscope of the person concerned. He was a great physiognomist too. In both of these arts His Highness the late Mahārāja Rainbirsingh Bahadur was impressed with his efficiency whenever he put him to the test Besides, he was a skilful player at the game of chess in which he was never defeated even by those experts who visited Kashmir from other parts of India and challenged him to a match.

In short, our author was a man of various accomplishments, besides being a born poet. He was a genius. He passed away on the 3rd of Sawan 1956 Bikrami (18th July 1900), leaving behind three sons and three daughters. One of his sons, Pt. Harichand

---

* Jagir, an assignment of land, more or less in the form of an estate or fief. granted either in perpetuity or for life as a reward for service or as a fee.

Kaul '*Arzbegi*,' B. A., still survives him and is working as a Superintendent in the office of the Governor of Kashmir.

The Dīwān-i-Dairi which may be called almost the last remnant of a fairly standard Persian poetry produced in Kashmir, presents to us a style of writing that is unqiue in its own way. The author cannot be obviously classified among those writers of Kashmir who wrote in close imitation of the classical writers of Persia and India, or those who came into contact directly or indirectly with their contemporaries, when the country was under the influence of the culture of the Muslim rulers whose mother-tongue and court-language was Persian. Nor can he be included among those who tried to maintain the standard of an ornate style of the later poets by having recourse to such artifices and conceits as were employed by them to display their great scholarship and learning. Nor can he fall under the category of those who, irrespective of following any particular model, passed for prolific writers of compositions in various forms after benefitting from the study of the Persian *belles-letters* to which they devoted themselves wholeheartedly. The author, on the other hand, belongs to a period in which the Government, by following the example of the rulers of British India, substituted Hindustānī for Persian as the polite language of the country. Consequently the latter began to fall into disuse and almost ceased to be a language of much importance though its utility could not be dispensed with for many years even after these changed circumstances. In view of what has been stated above, it is no wonder if our author forms a class apart and is different from the rest of the writers in many

respects.*

Apart from the fact that the Persian literature produced in India has not, as a rule, the real Persian flavour which belongs to the indigenous product, as the late Professor E. G. Browne says, it should be said in fairness to Dairī that while following the convention, which perhaps no Persian writer can do away with, he combines in himself the characteristics of his predecessors as well as his contemporaries during whose time the language had become corrupt and the literature very much deteriorated. His poetry has a prominent classical touch. In spite of the sublimity of thought and grandeur of expression in which he is not inferior, with a few exceptions. to some of the well-known poets of the Persian language, he does not abstain from borrowing commonplace metaphors and similes of the ancient writers as well as certain stereotyped usages of theirs. Nor is he free from the use of superfluous words and unnecessary repetitions, though he has tried to maintain a comparatively chaste diction which is rarely to be met with in the poetry of his local contemporaries, who made their own innovations with regard to style and expression. The phraseology and idiom employed by him are indeed surprising, particularly when we bear in mind the meagre education that he had received and the disabilities under which he suffered.

---

* In order to form an idea of the scope and extent of the Persian literature produced in Kashmir, and the three distinctive periods into which it has been divided based on the characteristics of each, the reader is referred to a brief survey on the subject given in a separate article on the "Persian Poets of Kashmir" written by the Editor more than a year ago.

He is often strikingly original in his ideas and abundantly rich in the outbursts of love and passion which is the essence of the ghazal.

It is natural to find a certain monotony of ideas in a Persian poet whose subject-matter is not varied but confined only to the theme of love, or as is generally the case with a lyricist love as well as mysticism. Dairī, who is primarily a ghazal-writer and has very little of mysticism in him, could not be an exception to this rule. though here too, he does not suffer by comparison with some of the acknowledged masters of the Persian language.

The poet seems to have tried to vie with some of the earlier poets of great repute belonging to Persia as well as the later notable and highly talented writers, including most of those who were attracted to India by the generous patronage and royal munificence of the Mughal Emperors, from whom they received an appreciation here which they could not find in their own country. Before giving a comparative selection of these poets, which is based on the common metre and rhyme of their respective verses, let me first present to the reader a few verses of the sweetest singer of Persia, I mean Hāfiz, who is matchless as a lyricist and whom few have equalled and none surpassed even among the indigenous Persian writers, along with those of Dairī to show that compared to this great poet too, he cannot be called a poor mimic.

Hāfiz :—

خیز و در کاسهٔ زر آب طربناک انداز

پیشتر زانکه شود کاسهٔ سر خاک انداز -

Arise and pour the water of cheerfulness (*i. e.* wine) into the golden cup,
Before the time the skull of your head is reduced to dust.

Dairi :—

دی پیرِ مغاں گُفت کہ مے نوش پیاپے
یکچند تر و تازہ درین دیر بمانی
زاں پیش کہ پیمانۂ عُمرِ تو شود پُر
از رطل گراں بادہ بخور تا بتوانی

Last night the old Magi[1] said to me, "Drink wine without ceasing,
"So that you may feel refreshed and rejuvinated for a while in this tavern.[2]
"Before the time the measure of your life is full to the brim,[3]
"Drink wine from the huge cup as often as you can."

The idea contained in the verse of Hāfiz given above, has been expressed by him several times. For example, in another verse he says :—

بیاکہ قصرِ امل سخت سُست بُنیاد ست
بیار بادہ کہ بُنیادِ عمر برباد ست

---

1. The old Magi stands for the cup-bearer or spiritual guide.
2. Tavern is a metaphor for the world.
3. That is before you die.

Come away for the palace of hope is of an extremely flimsy foundation.
Bring wine, for the basis of life rests on air.

Dairī likewise repeats the idea in other words :—

چرا به طرفِ چمن مست خُفته‌ء دَیری
پیاله نوش پیاپے که دورِ گُل تنگ ست

O Dairī! why are you lying in a state of sound sleep, (*i. e.* heedless) on the outskirts of the garden? Continue to drink wine without ceasing for the season of roses is of short duration.

Compare the following selections of the two poets in which the metre and rhyme are common :—

Hāfiz—

روزگاریست که سودائے بتان دینِ من است
غمِ این کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن کردن گُفت
خلق را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

دولتِ فقر خدایا به من ارزانی دار
کین کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

واعظِ شحنه شناس این عظمت گو مفروش
زانکه منزل گهِ سلطان دلِ مسکینِ من است

It is long since my passion for the beloved
has become my faith.
My concern for this affair is a delight for my
sorrowful heart.
From the time thy love has taught me the
art of composing verses,
People have praise and admiration for me on
the tips of their tongues.
O God ! bestow on me the riches of renunciation
in abundance,
For this favour is a source of grandeur and
dignity to me.
Let not the preacher, who is friendly with the
police-officer, display his authority,
For my poor heart is the abode of the king
himself.

Dairī—

گرچہ مینائے فلک از مئے عشرت خالیست
ساقی از لطف بہ فکرِ دلِ غمگینِ من است

نو گُلِ تازہ و تر معنئ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

بے نیاز از زر و سیمم ز خدا مے طلبم
دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

دیری از منزلِ یارم چہ نِشان مے پُرسی
شہ نِشینے عجبے خاطرِ مِسکینِ من است

Although the goblet of the sky is devoid of the wine of merriment,
The cup-bearer out of his kindness is concerned about my sorrowful heart.
The newly-blossomed and fresh rose is a beautiful idea of mine,
While the warble of the nightingale is a song of praise and admiration for me.
I am independent of silver and gold and pray to God
For the riches of love in which lie my grandeur and dignity.
O Dairī! what do you ask me about the whereabouts of my friend?
This poor heart of mine is a wonderful resting-chamber of his.

Hāfiz :—

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیز ست
ببانگ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز ست

ز رنگِ بادہ بشوئید خرقہ ہا از اشک
کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز ست

Although the wine is of an exhilarating effect and the atmosphere fragrant,
Do not take wine in accompaniment of the music of the harp, for the censor is vigilant.
Wash off the colour of wine from the garments with tears,
For it is the time of piety and the age of abstinence.

Dairī:—

زبحر عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز ست
بجائے آب دریں ورطہ آتش تیز ست
بدورِ لالہ و گُل از شراب توبہ مکن
کجا بہار کجا روزگارِ پرهیز ست

Avoid the ocean of love for it excites a blaze.
There is a flaming fire in this whirlpool (abyss) instead of water.
Do not abstain from wine during the period the roses and the tulips last:
The season of spring and the age of abstinence are poles apart.

The attainment of union with the bloved, which should ordinarily satisfy a lover, is regarded by the mystics only as an incentive to inflame his passion all the more and not an end in itself. It is, therefore, a source of great torment instead of a relief after the pangs of separation are over. This idea has been expressed by many Persian poets. Mirza Bīdil, for example, says :—

محو یاریم و آرزو باقیست   وصل ما انتظار را ماند

We are enjoying the company of the beloved but our desire remains unfulfilled;
Our union is just like a waiting (for her).

Hāfiz in his own charming way puts it thus :—

بلبلے برگِ گلے خوشرنگ در منقار داشت
وندران برگ و نوا خوش نالهاے زار داشت
گفتمش در عینِ وصل این نالہ و فریاد چیست
گفت مارا جلوۂ معشوق درایں کار داشت

A nightingale was holding a beautiful rose-petal in its beak,
And while equipped thus was lamenting bitterly.
I said to it, "What is all this lament and cry in the very midst of union?"
It replied, "The manifestation of the beloved has involved me in this affair."

Dairī also expresses this idea as follows :—

دوش رفتم بہ گلشنے کہ درو
سبزۂ نو خیز و غنچہ نوزاد ست
نالۂ بلبلم بہ گوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد ست
گفت بیوجہ نیست نالۂ من
روےِ گل آفت است و بیداد ست

Yesterday I went into a rose-garden in which
There were fresh verdure and newly-blossomed buds.

The nightingale's lament came to my ears.
I said to it, "What is all this hue and cry ?"
It replied, "My lament is not without a reason.
"The appearance of the rose is a (source of) hardship and torment."

Among some of the well-known poets of the earlier and the later periods, such as Sa'dī, Hāfiz, 'Irāqī and Jāmī and Zuhūrī, Nazīrī and Sāib respectively, after whose models Dairī sometimes writes, he seems to have been impressed only by Hāfiz and Sāib in comparison to whose writings also his verses on the whole cannot be said to be very inferior on occasions if not throughout. I think this fact alone should be considered praise enough in favour of a Persian poet of Kashmir with all his disabilities to which a reference has already been made. A few instances in this connection, wherein the poet adopts their form, metre and rhyme, are cited below side by side with their verses for a comparison :—

Sa'dī :—

چہ تربیت شِنوم یا چہ مصلحت بینم
مرا کہ چشم بہ ساقی و گوش بر چنگ ست

بخشم رفتۂ مارا کہ مے برد پیغام؟
بیاکہ ما سپر انداختیم اگر جنگ ست

To what admonition should I listen or what counsel should I heed?
I whose eyes are directed towards the cup-bearer and ears attuned to the harp!

Who is going to carry our message to one
who has gone away from us in anger, saying,
"Come back we have thrown down the shield[1]
(*i. e.* surrendered) if it is a matter of war."

'Irāqī :—

ازاں زماں کہ خراباتئے دلم ربود
مرا ھوائے خرابات و نغمۂ چنگ ست
مریز خونِ عراقی و آشتی پیش آر
کہ آشتی بھمہ حال بھتر از جنگ ست

Since the time a tippler[2] has snatched away my
heart,
I have a desire for the tavern and the tune
of the harp.
Do not shed 'Irāqī's blood, rather adopt an
attitude of peace,
For peace under all circumstances is better than
war.

Jāmī :—

مکن بہ حلقۂ ما ذکرِ رشتۂ تسبیح
کہ گوشِ مجلسیاں بر بریشمِ چنگ ست
ز صلح و جنگِ کسانم غمِ تو فارغ ساخت
نہ با کسم سرِ صلح و نہ طاقتِ جنگ ست

1. Sipar andàkhtan—to throw down the shield, an idiom which means 'to surrender'.
2. Kharabáti—a haunter of taverns, a tippler-used for a beloved.

Do not make mention of the string of a rosary in our circle,
For the ears of the members of our assembly are attuned to the string of the harp.
Your love has delivered me from making peace or war with others.
I have no idea of making peace with or waging war against anyone.

Dairī:—

چساں بگوشِ دلم پندِ پیر مے سازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگ ست

فلک بترکِ ستم گفت و مہربان گردید
ہنوز ماہِ من آمادہ بر سرِ جنگ ست

How will the advice of the old man (preceptor) suit the ears of my heart,
When the charming tune of the harp has taken possession of me?
The sky has given up oppression and adopted an attitude of kindness,
But my moon (*i. e.* sweetheart) is still bent on war.

In this connection I am reminded of a beautiful verse of Zuhūrī which, though it does not possess a common rhyme with any of the verses given above, is in the same metre. It has pleased me and I hope may please some of the readers. It runs thus:—

ز دل محبّتِ خود مے بری ببر از تُست
ولیک فکرِ مکان کن کہ لا مکان تنگ ست

Thou art snatching away my love for thee from
my heart, take it, it is thine,
But look for a place to accommodate it in,
for the spacelessness is too narrow (for it).

Zuhūri :—

شکُر کز بندِ خودی دوش نجاتم دادند
مرده بودم بہ غمِ عشق حیاتم دادند

مستحقانہ بدریوزہ لبے بکشودم
عیشِ غم راحتِ محنت بزکاتم دادند

Thanks to God that last night I was delivered
from the bonds of egotism (by the Fates),
I was dead but was restored to life by means
of the sorrows of love.
I opened my lips (*i. e.* asked) for the alms as a
deserving one,
The enjoyment of sorrow and the comforts of
hardship were bestowed on me by way of charity.

Dairi :—

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوشدارو پے امدادِ حیاتم دادند

آتشِ عشقِ جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

Last night I was given sugar from the sweet
lips of my beloved,
It was a treacle administered to me to prolong
my life.

I craved for the world-consuming fire of love,
But received only a spark of longing (for love)
by way of charity in the name of God.

Nazīrī:—

من کہ بر گلبن آشیاں دارم
چہ غم است از فنائے بال و پرم
بسکہ از شوقِ سینہ در جوشم
پائے تقدیم میکند بسرم

What do I mind losing my wings and feathers,
I who possess a nest on the rose-bough ?
I am extremely excited through my love within
the bosom,
My feet seeking precedence over my head.

Dairī.—

گفتم آیم ز شوق بال فشاں
گرم رفت آنچناں کہ سوخت پرم
ترسم از سایہ ام زمیں سوزد
سایہ افگند عشقِ او بسرم

I said I should proceed to greet her with out-
stretched arms* with the warmth of love,
But she went away in such hot haste that my
feathers were consumed.
I am afraid the earth will catch fire through my
shadow,
For the shadow of her love is cast over my head.

---

* *Bal afshan* or *fashan*-with outstretched arms, rejoicingly.

Sāib :—

بر شکستی تا ز روے ناز دامانِ عتاب
آب شد دل از گُدازِ انتظار آیئنہ را
تا بہ حُسنِ ہرزہ گردِ او شود جائے دوچار
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را

Since thou prepared thyself* to show displeasure by way of coquetry,
The heart of the mirror turned into water through the anguish of waiting.
In order that it may come across her vagrant beauty at any place,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

Dairī :—

ماہ من زین بیش رُخسار عرق افشاں مپوش
آب مے گردد بچشمِ انتظار آیئنہ را
گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
"نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را"

O my moon (sweetheart) do not conceal thy perspiring face any more,
Tears begin to roll within the eyes of the mirror due to long waiting.
Perhaps it has seen the moving glance of a fairy-born in the dream,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

---

* *Daman shikastan*-to break the skirt, an idiom meaning to prepare for work.

Saib:—

میشود ہر لحظہ حُسنِ او بہ نیرنگِ دگر
مے تراود ہر نفس زین پردہ آہنگ دگر
مرہمِ کافور از ناسازگاری ہاے بخت
میشود بہرِ خراشِ سینہ ام چنگِ دگر
گرچہ بیرنگ است صائب بادہء پُر زورِ عشق
زین قدح بر چہرہء ما میکند رنگِ دگر

Every moment her beauty assumes a different aspect,
A new tune springs forth from this note every instant,
The camphorated ointment owing to the unwholesomeness of fate
Serves the purpose of another hand to scratch my bosom.
O Sā'ib although the invigorating wine of love is devoid of any colour,
It lends a new flush to our face out of this cup.

Dairī:—

تیغِ من چوں سوسن از زنگار جوہر میدہد
نالہ ام از سُرمہء چشمت بآہنگ دگر
کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یک سرِ مو از دو گیسوے تو در چنگ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر ست
بادہ را از قُربِ گُلبرگ ترش رنگِ دگر

My sword yields a lustre out of its verdigris
like a lily,
While my cry is of a different tone through
the collyrium of thy eyes.*
How can I tolerate one of thy two tresses
being within the possession of another
Even for a moment, so long as the thread of
my life does not get snapped?
The cup of wine acquires a new brilliance in
her hand,
While the wine itself assumes a different hue
by its proximity to her fresh rose-petals (i. e. lips).

Sāib:—

ز بس آبِ صباحت صیقلی کردہ ست روئش را
نگہ صد جاے لغزد تا گُلے چیند ز رُخسارش
چہ خرّم گُلستانے خوش بلند اقبال بُستانے
کہ از مژگانِ بُلبُل آب نوشد خارِ دیوارش

The lustre of comeliness has polished her face
to an extreme,
The glance slides at a hundred places to pluck
a rose from her cheeks.
What a happy rose-garden and a highly prosperous
orchard!
The thorns growing over its wall being saturat-
ed by the eye-lashes of the nightingale.

---

* Collyrium, when it comes in touch with the throat, causes a hoarse voice. The idea of the poet is that though in the ordinary course a sword becomes blunt through rust his sword assumes lustre through verdigris which is green, just as a lily acquires freshness through verdure. Similarly a man's voice becomes hoarse by collyrium ordinarily but his mournful cry gets clearer and produces a melodious note due to the collyrium since it is applied to the eyes of his beloved.

Dāiri :—

نزاکت آنقدرها جوش زد از رُوے گلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گُل شد شمعِ رُخسارش
دِل دیوانہ ام را اشتیاقِ سیرِ گُلزارے ست
کہ مژگانِ پریزادست خارِ چارِ دیوارش

The tenderness manifested itself with effervescence on her fire-red face to such an extent
That the candle of her cheeks was extinguished by the gust of wind caused by the flapping wing of a moth.
My maddened heart yearns to take a stroll in a rose-garden,
The thorns of the enclosing walls of which consist of the eyelashes of a fairy-born.

Space does not allow me to give more instances of parallels in other metres and rhymes between Dāirī and other poets but the specimens cited above will, I believe, suffice to show his comparative skill in verse. Now let me give below a few more verses of the poet to show their general character which, of course, is based on the theme of love :—

ز فُرصتها سیہ مویم سفیدی آشکارا کرد
شبِ یلدائے هجرت را دگر پایان شود پیدا
کُجا آن مرغ بر شاخِ بلندی آشیان بندد
کہ هردم رشتہ بر پائیش ز اُنسِ جان شود پیدا

My black hair turned grey by gaining a lot of time[1]
A different termination of the longest night of separation from thee should appear.
How can that bird build a nest on the lofty branch
Which is every moment found foot-bound by its love of life?[2]

دیدم بخواب دوش بُتِ جامہ زیب را
در زر کشیدہ بود گریباں و جیب را
برداشت پردہ از رُخ و بندِ قبا کُشاد
صد پارہ کرد جامۂ صبر و شکیب را
گُفتم نگاہِ لطف ز حالم منہ دریغ
گُفتا بصدق کوش نفُورم فریب را
گُفتم کہ عیب دار ز سر تا قدم منم
گُفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

Last night I saw the beloved in a dream adorned with a garment
Having its hood and breast-collar embroidered in gold.

1. *Shab-i-yalda* the longest night of winter. The black hair has been used in view of the darkness of the night and the grey hair to denote the whiteness of the dawn which stand for the termination of the night.

2. The idea of the poet is that one who holds his life dear and does not possess a spirit of self-sacrifice cannot aspire to achieve greatness.

She lifted off the veil from her face and unloosed the ties of the garment
Tearing into a hundred pieces the cloak of my patience and peace of mind.
I said, "Pray do not grudge me a favourable glance situated as I am!"
She replied, "Try to be upright for I hate trickery (beguilement)."
I said, "I am full of defects from head to foot."
She said, "Hold your breath ; I shall conceal your faults."

ندانم شوخ مژگانِ کہ بر مے سایہ انداز ست
بطِ مے را ببالِ موج مے اندازِ پرواز ست

I do not know whose roguish eyelashes have cast a shadow on the wine,
The goblet of wine intends to steal away with its waves.

سُرمہ در چشمِ سیاہ یار گیرم هست نیست
عکسِ لعلش در مےء گُلنار گیرم هست نیست
با خیالِ بیوفائی هائے ایامِ بهار
نو گلِ خندان دریں گلزار گیرم هست نیست
باکہ گویم رازِ دل یا رب کہ باور مے کند؟
چون پری در شیشہ ام دلدار گیرم هست نیست

I admit that there is collyrium in the black
eyes of the beloved but it is not visible.
I admit that there is a reflection of her rubies
(*i. e.* red lips) in the fire-red wine but it is not
visible.
In view of the faithlessness of the spring-season,
I hold that the newly-blossomed smiling rose in
the garden, in spite of its appearance, does not exist.
To whom should I divulge the secret of my heart
O God ! who will believe me?
I affirm that my sweetheart is within my flask
(*i. e.* heart) like a fairy but she is not visible.

صبح ازل تبسّمِ دندان نمایِ کیست؟
شامِ ابد تسلسُلِ زُلفِ دوتایِ کیست؟
دُنیا ز دامنِ کہ غبارے ست ریختہ؟
نہ اطلس سپہر سراپردہ هایِ کیست؟

Whose grinning smile constitutes the morning of
eternity past ?
And the series of whose curly tresses comprises
the evening of eternity future ?*
From whose skirt is this dust removed that
appears in the form of the world ?
And whose pavilions are the nine satin-like pieces
of the heavens ?

The following ghazal which I give below in full is remarkable for its flow, idiomatic language and forceful expression. The beauty of the original, however, cannot be maintained in the translation which generally

* This is one of the beautiful verses of the poet.

detracts much from a language especially in the case of verse :- -

رشتۂ جانم گرہ باموےِ پیچانِ تو بست
غنچۂ دل عہد یکرنگی بہ پیکانِ تو بست

از دلِ سنگین خوبان تودەها موجود اند
باغبان روزے کہ دیوارِ گلستانِ تو بست

وا مکن بند قبا امشب بہ بزمِ بوالہوس
دست من روزِ ازل پیمان بدامانِ تو بست

میکشی از جوئبارِ چشم من دامان عبث
آتش گل راہِ شمشاد خرامانِ تو بست

تا بگوشِ دل نشد فریاد جانِ من بلند
پر مگر از سُرمہ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیہ ام بر روےِ کار از شوخ چشمیہا فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرها در پیشگاهت کردە نقّاشِ ازل
صورتے از رنگ معنیها بہ ایوانِ تو بست

زیرِ لب دیری حدیث عشق میگوئی مگر
سرمۂ چشمِ کہ لبہاےِ غزلخوانِ تو بست

The thread of my life twined itself into a knot
with thy curly hair,
And the bud of my heart entered into a covenant*
of harmony with thy arrow.

**Ahad bastan or Ahad-o-paiman bastan*, to enter into a covenant.

Since the day the gardener raised a wall[1] round thy garden,
Heaps of stones are left behind from the hearts of (other) stone-hearted beloveds.
Do not unloose the band of thy tunic tonight in the company of the capricious lover;
My hand has entered into an agreement with thy skirt on the day of eternity past.
Thou art withdrawing thy skirt in vain from the flowing stream of my eyes,
The path of thy strolling box-tree (*i. e.* graceful stature) has been blocked by the fire of the rose.[2]
My soul's cry has not been loud enough to reach the ear of the heart,
O tyrant it seems that the arrow of thy eye-lashes has attached the feathers of collyrium to it.[3]
The shameful secret of casting my impudent looks was disclosed, [4]
The needle of my eyelashes caused the rent of thy collar to be stitched.[5]
The Eternal Painter was absorbed in deep thought in thy portico

---

1. *Diwar bastan*-to erect a wall. The poet means to say that on the day the gardener (i. e. the Gardener of Destiny) erected the wall of his beloved out of the stones of the hearts of other beloveds, heaps of them were left behind which now represent the stony hearts of the worldly beloveds.

2. *Rah bastan*— to obstruct the passage, to block the path.

3. *Par bastan*— to fasten or attach a feather.

4. *Bakhya bar ruy-i-kar uftadan*— an idiom which means to disclose a shameful secret.

5. *Chak-i-giriban* bastan— to stitch the rent of the collar, to close it.

Before he drew a portrait[1] in the colour of
realities on (the walls) of thy palace.
O Dairī! you are once again talking of love in
a muttering tone,[2]
The collyrium of whose eyes has sealed your
ghazal-writing lips?[3]

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مار زُلفم قانعم از گنج بر رُخسارِ دوست
لالہ برسر پاے بر آتش بہ سیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیِء رفتارِ دوست
مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش ست
ذرّہء گُفتم هنوز از زینتِ بازارِ دوست
اے صبا باور خدا را کُن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

I am independent of silver and gold (*i. e.* riches);
my silver and gold lie in the sight of my
sweetheart.
I am the snaky curl being satisfied with the
cheeks of my beloved irrespective of any treasure.[4]
The beloved was taking a stroll in the garden
having her head decorated with anemones and
placing her feet on fire (*i. e.* in a restless and
hasty manner)

1. *Surat bastan*— to draw a portrait; to assume a form; also to be possible.
2. *Zeer-i-lab guftan*— to mutter, to mumble, to whisper.
3. *Lab bastan*— to be silent, to close or seal the lips.
4. In this verse there is a reference to an old popular belief according to which it was supposed that dragons were found over the buried treasures and guarding them.

A number of scars has been left on my heart on
account of her speed in hot haste.
The rising place of the sun is a stall without
any decoration,
I have yet only described a particle of the adornment of my beloved's market.
O breeze! for God's sake believe me, the new
spring of life is a burden to my mind
In the absence of the languid narcissus (lovely-eyed beloved).

از پردہ کشید عاشقان را
روئش کہ ہنوز در نقاب ست
از آتش عشقِ ماہ رویان
اینِ خانہ تمام آفتاب ست
بشتاب بد یدنِ گلستان
رنگِ گل و لالہ را شتاب ست

Her face, which is still veiled,
Has caused the lovers to be discovered.
Due to the fire of love of the moon-faced ones
(*i. e.* beloveds)
This house (*i. e.* the world) is overflowing with
lovers.
Hasten to enjoy the sight of the garden,
For the beauty of the roses and tulips is in
its prime.

خاطرِ دریا دلان رنجد اگر
ماجرایِ چشمِ تر خواہم نوشت

The hearts of the generous-minded will be offended
If I were to give an account of my tearful eyes.*

---

* The poet says that he sheds tears more profusely than the generous-minded give away things in charity.

خسروا از سختیء خارا مناز
کوهکن را جانِ شریں در تن است

O Khusraw! do not be proud of the hardness of the granite-rock
For the mountain-digger (Farhād) yet possesses, sweet (Shīreen's) life in his body.*

آتشِ گُل را بہ سحرِ غمزہ آخر آب کرد
آب و رنگ نو بہار آں گُل بایں نیرنگ ریخت
خندۂ دنداں نُمائے یار در طرفِ چمن
غُنچہ را دنداں شبنم از دہانِ تنگ ریخت
آں ستمگر دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گردم جام مے از چنگ ریخت
در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبہء شوقم کلاہ نخوتِ ہر شنگ ریخت

* The romance of "Sheerin and Khusraw" is well known. Sheerin, an Armenian princess married to the Persian king Khusraw, was the sweetheart of a stone-cutter Farhád who was promised the hand of Sheerin by Khusraw on the condition that he would cut down the mountain Bistún into a drain through which the milk of the she-goats stationed on the mount..in could be brought up to Sheerin's palace without any difficulty. Farhād is said to have agreed to it and worked at the digging day and night carving the images of Sheerin along the passage from place to place. When Khusraw learnt that Farhád had fulfilled the condition imposed by him which he never thought could have been fulfilled, he gave out that Sheerin was dead. On hearing the news Farhád committed suicide while Sheerin too at this report had a fall from her house and passed away. The poet means to say that Khusraw was mistaken in thinking that Farhád could not cut down the granite-rock. The spirit of Sheerin working in his veins could perform wonders. The word "koh-kan" (i. e. the mountain-digger) has been used for Farhád by which name also he is known.

After all she dissolved the fire of the rose
with the enchantment of her coquetry,
Thus the elegance of the spring was put to
shame by that rose (*i. e.* sweetheart).
The grinning smile of the beloved on the out-
skirts of the garden
Caused the bud to shed the dew-drops like teeth
from its narrow mouth.
Last night the tyrant (unkind beloved) went away
intoxicated from the assembly of merry-makers,
And dropped the cup of wine from her hand
with the intention of shedding my warm blood.
It was not easy to enter into her inaccessible
sanctuary,
But the passion of my love removed the cap of
pride from the head of every sentinel.

پیوندِ جانِ منِ بہ غمِ روزگار نیست

این رشتہ را بطرّۂ ساقی تسلسُل است

My soul is not associated with the sorrows of time,
This thread (of my life) is entwined with the
tresses of the cup-bearer (i. e. the beloved).

آسمان از سرد مہری عاقبت رسوا شود

بستہ ام دل را بگیسوےِ بُت آتش مزاج

In the long run the sky will be ashamed of its
cold treatment,
I have fastened my heart to the tresses of a
fiery-tempered beloved.

از تماشاےِ رُخِ آن نازنین پرہیز کُن

کین چراغ از باد ِ دامانِ نگہ گُل مے شود

Abstain from enjoying the sight of that delicate-bodied one (sweetheart).
For this lamp gets extinguished by the gust of wind caused by the flapping of a side-glance.

چه رنگ است اینکه از نیرنگِ رُخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعله سر از آب بردارد

What a colour is this that through the miracle of her perspiring cheeks,
Water rushes forth from fire and the flame emerges from water.*

آمد آن گُل پیرهن نظّاره را گلچین کُنید
پنجهٔ مژگان ز گُل چیدن چو گُل رنگین کُنید
بر کمانِ آسمان زه بست و تیر انداز شد
قوّتِ بازوے تیر انداز را تحسین کنید

That rose-garmented beloved has appeared, let your beholding act as a gatherer of roses.
Make the claw of your eyelashes coloured like the rose by plucking the roses.
She strung the bow of the heaven and acted as an archer,
Admire the strength of the archer's arm.

بسترِ زنجیر چون دیوانہ شد پاے خیال
هر کجا خواب آن پری بر مسند سنجاب کرد

Wherever that fairy (*i. e.* beloved) slept on an ermine bed

* Here 'fire' stands for the glow of the cheek and 'water' for the perspiration.

The feet of thought were fettered like those of a madman.[1]

عاقبت زاهد تمنائے مے گلرنگ کرد
شیشۂ مے در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

After all the ascetic yearned for the rosy wine,
The flask of wine played the part of a stone in breaking his vow.[2]
My heart has not been trampled by sorrow caused by the afflictions of the world,
My mirror grappled with the rust as Alexander's mirror worked against the Ethiopes.

صبح است و گلفروش ببازار مے رود
گل زر بکف بطرزِ خریدار مے رود

مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد
سروِ روانِ من چو بگلزار مے رود

منصور را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلے ست نے سوار کہ بر دار مے رود

مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار مے رود

It is morning and the florist is going to the market,

---

1 This verse involves a double meaning. Firstly, it means that the thought of the lover visited that fairy-like beloved wherever she fell asleep and went mad, since it was supposed that one who saw a fairy went mad. The feet of thought were therefore fettered. Secondly, that since the fairy (i. e. the beloved) was asleep, the thought was bound by feet so that it might not disturb her.

2 This is also one of the beautiful verses of the poet.

The rose, like a customer, approaches her with money in its hand.

As soon as my moving cypress (*i. e* graceful-statured beloved) goes into the garden,

The cypress tree vanishes like a sigh from the stream-bank.

Let us conduct Mansur[1] to the school of the pangs (of love),

In mounting the gallows he is merely acting as a child riding on a reed-cane.

My hair is turning grey and the superfluous eyelashes are growing in my eyes,

But how can the picture of my beloved's waist leave my mind? [2]

عشقش دلِ غمینِ مرا غم گداز شُد

عُمرم بہ بحثِ زُلفِ درازش دراز شُد

از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم

پیمانہ ام ز منّتِ مے بے نیاز شُد

کارم رسیدہ بود ز بس تشنگی بجاں

یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

Her love became a melter of my heart's sorrows.

My life was prolonged by talking about her long tresses.

The cup-bearer enraptured me with half a blandishment.

My measure has become independent of the obligation of wine.

---

1 Mansúr bin Halláj was the celebrated mystic of Baghdad who is said to have realised God and uttered the formula (I am the Truth i. e. God) for which he was barbarously executed in 922 A. D.

2 The thinness of waist is a mark of beauty according to the Persian poets and it is compared to a hair.

On account of extreme thirst I was at the point of death,
But my beloved came to my help with the water (*i. e.* brilliance) of her dagger.

حُسنِ عالم سوزِ آن مہ آفتابِ حشر است
عاشقان زین وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

The world-consuming beauty of that moon (*i. e.* beloved) is the sun of the Doomsday,
It is for that reason the lovers are free from rendering an account (of their deeds) on the Day of Reckoning.

روی بکوے رقیبان عرق فشان تا چند
رود بخاک درِ اشکِ عاشقان تاچند

پیالہ گیر ز خونم درین چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغوان تاچند

How long wilt thou continue going into the streets of (my) rivals in a state of perspiration ?
And how long will the pearls of the tears of lovers go on falling on the ground ?
Hold a cup of my blood in this garden, after all
How long wilt thou quaff the purple-water (*i. e.* the wine) in the cup of a tulip ?

آفتاب از بس طرب طرفِ کُلہ خواهد شکست
ماه من چون پرده بر رخسارِ تابان افگند

The sun will feel elated with joy*

---

* *Taraf-i-kulah shikastan* — to bend the rim of a hat, an idiom which means to be overjoyed. The idea of the poet is that when the beloved hides her face under a veil the sun can manifest its splendour which would otherwise be overshadowed by her beauty. Hence the sun is overjoyed.

When my moon will draw a veil over her
resplendent face.

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
بر سرم تیغ زد و لاله بدامانم کرد

My beloved has once again exalted me to the
lofty position and grandeur of a moūntain,
She has applied the sword to my head and
filled my skirt with anemones.*

بے سبب دیری نه کردم گوشهٔ صحرا پسند
شهر از چشمم خطر دارد که سیلاب آورد

O Dairī ! I have selected the corner of the desert
and this is not without a reason,
The city is in danger of being flooded due to
my (tear-shedding) eyes.

چشمِ فتّانِ تو هر ساعت به نیرنگِ دگر
از نگاهے صلح مے سازد ئِپے جنگِ دگر
شیشه خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاه
مستیٔ دیری چه کم از عقل و فرهنگِ دگر

Thy bewitching eyes are adopting an attitude
of peace every moment in a miraculous way,
By means of a glance only with a view to declare
a war anew.
Dairī emptied the flask but his eyes are set
on the cups of his rivals,
His intoxication in no way less than the reason
and wisdom of others.

---

* The sword represents the ridge of the mountain and the anemones which grow on the hillside stand for the blood-drops shed by the sword.

قطره هاے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتہ آرے گوهرِ غلطاں عزیز

بیخبر پیرے کہ از لولوےِ لالاےِ دل است
داند از بیدانشی‌ها گوهرِ دنداں عزیز

آرزو مندِ گل بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گلِ خنداں عزیز

معنیء رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بُلبُل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

We hold our tear-drops dearer than our life,
Indeed the rolling pearls are dearer than the thread.*
The old man who is unaware of the lustrous pearls of the heart,
Owing to his ignorance and folly loves the pearly teeth.
I yearn for a rose devoid of a thorn from the garden of my heart
For, O my friends! in my opinion the freshly-blossomed smiling rose is not worth much.
For me a beautiful idea is the freshly-blossomed rose and the new spring,
I am not a nightingale to be attracted by the rose or the sweet basil.

اگر شمع ست میکاهد و گر مینا ست میغلطد
بہ پیشِ قامتش در بزمِ ما مشکل قیامِ کس

If there is a candle it becomes smaller and if it is a goblet it tumbles down,
In our assembly it is difficult for any one to match her stature.

---

1. 'Rolling pearls' stand for tear-drops and the 'thread' for life.

مطلب از سیرِ جہانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برائے طرّۂ یار است و بس
بادۂ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

My object in traversing the world is merely to see the sight (of my friend);
This distraction (of mine) is only for the sake of the beloved's tresses.
The azure sky has not poured the wine of enjoyment into my cup.
But my heart is delighted with the wine-coloured (*i. e.* red) lips of my sweetheart,

بے رُخت رنگِ بہار اے گُلِ خندان آتش
دُود بوئے گُل و گُل شعلہ گُلستان آتش
آن پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بہ کاشانۂ یاران آتش
لالہ را نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد
گرچہ داغِ دلم زد بہ بیابان آتش

O smiling rose! the comeliness of the spring is a fire in the absence of your face.
The smell of the rose is a cloud (of smoke), the rose a flame and the rose-garden a fire.
May that fairy-faced one not knock at others' door
So as to set the fire of envy to the house of friends (*i. e.* lovers).

The anemone has become restless on the hill-side,
For the heat of my heart's scar has set the desert on fire.[1]

هر شعله گُل است و دود سُنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

Every flame is a rose and the smoke a hyacinth,
O you who are unaware of the new spring-time of fire.

دلِ من آب شد در خون نشست و نیست آرامش
اگر بلبل نرنجد شبنمِ گُل مے نہم نامش
کُجا لطفِ کفِ ساقی تواند رفت از یادم
بجائے رشتہ بر اُنگشت پیچیدم خطِ جامش

My heart turned to water, welters in blood and knows no rest,
If the nightingale does not take offence, I would call it the dew-drop on the rose.[2]
How can the favour of the cup-bearer's hand escape my memory?
I have stroked the line of his cup with my finger (to aid my memory) instead of using a string.[3]

---

1. *Na'l dar atash*— an idiom meaning to be restless. The poet means to say that due to the scorching heat of his heart's scar the desert caught fire in such a wild manner that the anemone even though situated higher on the hill-side felt insecure and was, therefore, restless.
2. This is another beautiful verse of the poet and is rather original both in thought and execution.
3. *Rishta bar angusht pechidan*— to tie a string round the finger. It is a practice with some people to tie a piece of string round a finger to remember a thing.

چرا در فکرها مانم کہ بستاند اجل جانم
کُنم این رشتہ را پیوندها با تارِ گیسوئش
بہاے استخوانم جوہری لعل و جواہر گُفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوہردار ابروئش

Why should I cherish anxieties about losing my
life at the hand of death?
I shall fasten the thread (of my life) to the
strands of her tresses.
The jeweller declared the gems and rubies to be
the price of my bones,*
For I have been sacrificed by the glittering
sword of her eyelashes.

آن سروِ ناز با قدِ دلجو بیکطرف
زین چشمِ آب خیز روان جُو بیکطرف
از وحشت دلم بہ بیابان خبر کہ کرد
مجنون بیکطرف شد و آہو بیکطرف
خورشید را وبال بہ میزان روا بود
با یار پلہ شد بہ ترازُو بیکطرف
دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگُفت
"گلہا تمام یکطرف آن رُو بیکطرف"

That delicate cypress (graceful beloved) stands
on one side with her charming stature,
While a stream is flowing from these tear-shed-
ding eyes of mine on the other.

* *Tegh-i-jauhar dar*— a bright, glittering or well-tempered sword, possessing the blackish marks called '*Jauhar*' which also means a jewel.

Who has communicated the news of the madness
of my heart to the desert?
Majnun[1] has departed in one direction and the
deer in the other.

Since the sun has tried to maintain an equilibrium
with the beloved in the scale-pan of the balance,
It is fair if the former is in the descendant
while in the Sign of Libra.[2]

O Dairi my heart is delighted with the fervour
contained by the (following) hemistich of Sāib :-
"That rose (*i. e.* beloved) is a match from all
the roses put together."

As will be seen from the last verse given above, of which the second hemistich has been borrowed by the poet, he has composed this *ghazal* in imitation of Sāib and in my opinion with great success. It would be interesting to compare the two poets here, but since unfortunately no rhyming-word is common in their verses a comparison is not of much use. On the whole, however, there is not much difference between them with regard to their respective merit. In this connection, the reader may find the following verse of another Kashmiri Pandit poet Pt. Sat Rām Baqāyā "Baqā" of interest, which, though it does not contain a rhyming-word common with that of either that of Saib or Dāirī, is also not without grace. It runs :—

1. Majnún, which literally means insane or mad, was the name of the lover of Laylá whose story is given in the poetical romance of "Laylá and Majnún" by the celebrated poet Nizámi. Majnún is said to have roamed about in the desert in search of Laylá. A deer also is a haunter of deserts.
2. In this verse the poet has used two words "Mizán" and "Tarázú" both of which mean a 'balancc' or scale but the former means also the Sign Libra in which while tho sun enters it, it is in the descendant according to the astrologers. The poet says that since the sun wanted to maintain a balance with the beloved in point of splendour and beauty it has witnessed a decline and that is quite fair.

تا پردہ برفتاد ازآں رُو بیکطرف
یکسُو پرید رنگ ز گُل بُو بیکطرف

As soon as the veil was lifted up from that face to one side,
The colour of the rose took to flight in one direction while its scent departed in the other.

حلقہء بیرونِ در چشمِ سمندر امشب ست
شعلہ خوےِ دوش یارب زد درِ کاشانہ ام

The knocker outside the door has turned into the eye of a salamander tonight.
For O Lord! a flaming beauty knocked at the door of my house last night.*

از بہرِ خدا پند مگوئید بگوشم
کز حلقہ بگوشانِ بُتِ بادہ فروشم

اُفتادگی شمع شد از تیز زبانی
استادہ ازانم کہ درین بزم خموشم

از غیب بگوشِ دلم آورد سروشے
دیری تو قدح نوش کہ من عیب بپوشم

For God's sake do not whisper advice into my ears,
For I am one of the slaves of the wine-selling beloved.
The fallen state (*i. e.* the reduced condition) of the candle is due to the sharpness of its tongue (burning wick),
I stand erect because I am silent in this assembly.

---

* This verse also has been admired by critics for its originality.

The angel of the unseen realm communicated
the (following message) to the ear of my heart:—
" O Dairī ! go on thou drinking the wine-cup ;
I shall conceal thy faults."

عشق ورزیدہ ام و چشمِ ترے یافتہ ام
چشمِ بد دور کہ کانِ گہرے یافتہ ام
میدهم دل بہ ضعیفاں ز کلامِ شیریں
مژدہ اے مور کہ تنگ شکرے یافتہ ام
چہ کند دامِ خمِ طرّۂ ساقی امشب
کہ ز موجِ بطِ مے بال و پرے یافتہ ام
حیف باشد کہ کنم شکوۂ اشک و رخِ زرد
منکہ از دولتِ غم سیم و زرے یافتہ ام

I practised love and secured tearful eyes,
I have discovered a mine of pearls-may the evil
eye be far from it!
I inspire the hearts of the weak (insignificant
ones) with courage through my sweet verses,
Happy news to you O ant ! for I have got an
ass-load of sugar.
What will the snare of the curly locks of hair
of the cup-bearer do tonight ?
For due to the waves of the wine goblet I have
secured wings and feathers.
It would be a pity if I complain of tears and
a pale face,
I who have procured silver and gold out of the
wealth of sorrow. *

---

* 'Tears' stand for silver and 'pale face' for gold.

خمِ کمند خود از گردنم مدار دریغ
شکارِ لاغرم اما ز صید گاہِ تو ام

Do not grudge my neck the loop of thy noose,
I am insignificant game no doubt but belong to thy hunting-ground.

باغباں رخنۂ دیوار عبث ہے بندی
دل بہ صد راہ رود سُوۓ گُلستاں از من

O gardener ! you are closing the chink of the wall in vain,
My heart is leaping forth from me towards the garden through a hundred passages.

سرو را ہمسر نوشتم با قدِ دلجوۓ او
تا بروں نارد دلم را شانۂ از گیسوۓ او

I declared cypress to be her equal in her graceful stature,
In order that the comb may not throw my heart out of her tresses.*

ز عکسِ چشمِ شوخش موج خیز است آب آئینۂ
غلط گُفتم باندازِ گریز است آب آئینۂ
بخود بینی چہ رو آرم کہ سر بازی تماشا نیست
ز عکسِ ابروانش تیغِ تیز است آب آئینۂ

* Here there is a reference to the fact that combs used to be made of the cypress wood. The poet says that though the cypress cannot be called as graceful as the stature of the beloved, yet he has done so only to flatter it in order that his heart which is involved in the tresses of the beloved may not be thrown out by the comb made of the cypress wood.

نمیدانم ز عکسِ روے گلفام کہ گلچین است
کہ داماں نگہ را رنگ ریز است آبِ آینہ

بزیرِ سایۂ مژگانِ شوخش بسکہ بیتاب است
بہ بندِ آہن است و در گریز است آبِ آینہ

نبود است اینچنیں حکمِ سکندر در جہاں جاری
کہ از دست تو کج دار و مریز است آبِ آینہ

The lustre of the mirror produces waves on account of the reflection of her roguish eyes,
Nay I am wrong, rather the lustre is in a mood to run away.

How can I attend to egoism (literally to see my face) when sacrifice is not a mere sport?
The lustre of the mirror is a sharp sword by reason of the reflection of her eyebrows.

I do not know from the reflection of whose rosy face the lustre of the mirror is a gatherer of roses
For it is shedding colour from the side-long glance.

The lustre of the mirror in spite of having steel fetters is fleeing *
Being extremely restless under the shade of her roguish eyebrows.

Alexander's command was not so prevailing in the world

---

* In the early times mirrors used to be made of steel and it is with reference to this that the poet uses the words "steel fetters".

As the lustre of the mirror in thy hand with regard to the order:- " Hold it bending but do not let it fall ". *

چہ خُورم بادہ ملول است ز من شاهد بخت
زین غُبار است مےِ ناب تراب آلودہ
بے سبب بسترم امروز گل و نسرین نیست
خارِ مژگاں ہم شب بود گُلاب آلودہ

How should I take wine? the beloved of my fate is displeased with me.
It is due to this displeasure (literally dust) that the pure wine has become mingled with dust.
It is not without reason that I possess a bed of roses and jonquils today.
The thorns of the eyelashes were besmeared with rose-water throughout the night.

چرا بہتان واعظ را کنم تکرار در مجلس
جوابِ جاهلاں اُستادِ من گفتہ است خاموشی

Why should I repeat in the assembly the calumnies indulged in by the preacher?
My master has said, " The answer to the ignorant should be silence ".

---

* In this verse there is a reference to the order of a king of the old times who asked a slave of his to hold in his hand a cup full of water in a bending way but not allow the water to fall. The slave was at a loss to understand as to how he should carry out such an impracticable order and expressed his inability to do so Here Alexander has been used for the king. The poet means to say that the orders of the king could not be carried out but the lustre of the mirror does carry out such an order of the beloved inasmuch as it bends low but does not fall away.

فگندم در صفِ شیراں پئے صیدِ سخن ہوئے
دلِ صد چاک من دامِ خیالِ تازہ آہوئے

I raised a cry of ho ho before the line of lions to prey upon an idea,
My heart rent into a hundred pieces is a snare to entrap the thought of a young deer (lovely-eyed sweetheart).*

Dairī sometimes plays the role of a moralizer and instructs us in the ways of right conduct according to his own views. Here are a few examples:-

مُکن تیز بر غیبتِ کس زباں را
مرنجاں حضورِ دلِ عارفاں را

مباش ایمن از صولتِ جذبۂ دل
کہ ریز آورد بر زمیں آسماں را

مُکن گفتگو بے ادب با بزرگاں
مُجنباں ملرزاں زمین و زماں را

Do not be sharp-tongued in backbiting anyone,
Do not disturb the peace of mind of the gnostics.
Dot not be secure against the violence of the heart's zeal,
For it pulls down the sky to the earth.
Do not talk to the elders in an unmannerly way;
Do not cause a shock and shaking to heaven and earth.

از اجل غافل ز روباہ بازیٔ دنیا مشو
شیر گیری نیست چشمِ خفتۂ خرگوش را

* The 'line of lions' probably stands for great poets.

Do not be heedless of Death through the deceptive ways of the world,[1]
The eyes of a heedless hare cannot capture a lion.

کس درین باغ کسے را چہ کند همراهی
سرو پا در گِل و گُل پا برکاب است اینجا
واعظِ شہر غلط گُفت کہ فردا ست حساب
بیوقوف است کہ امروز حساب است اینجا

How can anybody accompany a man in this garden (*i. e.* the world)?
The feet of the cypress are stuck in the mire and the rose is about to depart from here.
The preacher of the city was wrong to declare that the account of one's deeds is to be rendered tomorrow (*i. e.* on the Judgment Day);
He is a fool (to say so) for the accounts are calculated here (*i. e.* in this world) today.

ز سود زیاں پدید آمد
بازار چو گرم شُد دوکاں سوخت

Loss has accrued from gain,
As soon as the market became brisk, the stall caught fire.[2]

اگر ز رہ نبرد دیوِ نفسِ آمارہ
نگینِ خاتمِ جم نقشِ پائے پیرِ من است

1. *Rubah-bazi*- the sly and cunning ways of a fox *i. e.* deceptive ways.
2. Here the translation cannot convey the idea of the poet even roughly. In the second hemistich '*garmiye bazaar*' which has been translated by the words 'briskness of the market' and literally means 'the heat of the bazaar', has been used not only in the sense given above but made use of, in its literal sense also with the object of causing conflagration to the worldly goods which a man accumulates with great earnestness. The 'stall' has been used for the world.

If the devil of concupiscence does not lead me astray,
The foot-print of the old man (spiritual guide) is for me a stone of Solomon's ring. *

خاک بر سر عاقبت چوں گنجہا خواھند بود
خواجگاں بیہودہ دائم آرزومندِ زر اند
پے برند آخر بگنجِ حسنِ بے پایانِ دوست
در جہاں آنانکہ عاری از تمنّائے زر اند

Since the treasures will return to the earth after all,
Lovers of wealth cherish a desire in vain to obtain riches for ever.
Those who are free from the desire of riches in the world,
In the long run succeed in finding a clue to the treasure of God's infinite beauty.

تا نقشِ بندگی نہ زنی بر نگینِ دل
اے نامجوے دھر مجو نام زینہار
گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دھر مجو کام زینہار
خوابِ دراز سلسلہ جنبانِ مرگ است
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار

So long as you do not engrave the stone of the heart-ring with service,

* *Jam* is used as an abbreviated form of Jamshid as well as for Solomon. Here the word has been used for the latter. King Solomon is said to have been in possession of a magical ring by means of which he held under his control all sorts of creatures.

O seeker of worldly fame! never hanker after a name.
Extract benedictions from the hut of a successful dervish,
Do not ever expect your wishes to be fulfilled by the worldly rich.
A long sleep knocks at the door of death,
Do not sleep even for a single night from evening till morning.

چشمِ امداد ز کس نیست کہ مرهم سازد
پنبہٴ داغِ دلِ خویش کُنم اخترِ خویش

I cherish no hope of help from anyone in the application of a balm,
Let me regard my own stars as cotton for the scars of my heart.

ز بیوفایٔ یارانِ دهر مے ترسم
نہ از کواکب و نے از سپهر مے ترسم

I am afraid of the faithlessness of worldly friends,
And not of the stars or the sky.

It is not unusual for a Persian poet to talk vauntingly of his merit and declare himself superior to others, whether he actually holds such a position or not. Though self-praise is no recommendation, as the well-known maxim says, and should be rather treated cautiously, yet such a practice on the part of a Persian poet has never been looked down upon nor even objected to by the critics, but rather admired if the vaunter has been able to couch his boast in dignified language. A poet does so generally in the *Maqta*, *i. e.* the closing verse of a poem in which he uses his nom-de-plume. Besides some of those poets of great fame who gained notoriety for their pedantry such as

Khāqānī and 'Urfī', even some of the popular poets of great eminence like Nizāmī of Ganjā and Hāfiz of Shīrāz have not desisted from such a practice. Let me here quote only a few such verses out of many from the *Diwan* of Hāfiz:-

غزل گُفتی و دُر سُفتی بیا و خوش بِخوان حافظ

که بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثُریّا را

Thou hast composed a *ghazal* and strung pearls;
O Hāfiz! come and sing it sweetly,
So that the sky may present the string of the
Pleiades as an offering to thy verse.

حسد چه مے بری اے سست نظم بر حافظ

قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

Wherefore do you envy Hāfiz, O you poetaster!
An apt genius and a graceful style are God-
given gifts.

در آسمان چه عجب گر ز گُفتهٔ حافظ

سماعِ زهره برقص آورد مسیحا را

What wonder if in the heaven through the words
of Hāfiz
The song of Venus should make Christ dance?

حافظ حدیث عشق تو از بسکه دلکش است

نشنید کس که از سرِ رغبت زبر نه کرد

O Hāfiz! thy love-song is extremely delightful,
There is none who heard it and did not com-
mit it to memory with great delight.

شعرِ حافظ همہ بیت الغزلِ معرفت ست
آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

Every verse of Hāfiz is the royal couplet of a *ghazal* on Divine knowledge.
Let his delightful utterance and graceful style be admired.

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
بقرآنے کہ اندر سینہ داری

I swear by the Qurān which thou possessest within thy bosom *(i. e.* rememberest by heart *)*
O Hāfiz! that I have not seen a better verse than that of thine.

حافظ حدیثِ سحر فریبِ خوشت رسید
تا حدِ مصر و شام و باقصاےِ روم و رے

O Hāfiz! thy magic-deceiving delightful topic has reached
The confines of Egypt and Syria and the boundaries of Rum and Ray.

ز شعرِ حافظِ شیراز میگویند و میر قصند
سیہ چشمانِ کشمیری و ترکانِ سمرقندي

The black-eyed ones (*i. e.* beauties*)* of Kashmir and the Turks* of Samarqand
Recite the verses of Hāfiz and begin to dance.

Dairī, likewise, boasts of his poetry in preference to others. The following are only a few instances :—

* A Turk is the term used in Persian for a sweetheart by reason of his fair complexion and wanton cruelty for which he is notorious. These qualities characterize a beloved.

در چمن دوش چہ خوش بلبلِ شیدا میگفت
دیری احوالِ تو خوش باد کہ شعرت حالیست

How sweetly did the love-lorn nightingale sing in the rose-garden yesterday to the following effect:-
"O Dairī! may thou be happy for thy verse is ecstatic."

یک سحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

One morning Dairī was reciting a *ghazal* (of his) by the side of a rose-garden,
The sweet singing bird of the rose-bed was struck dumb just like a nightingale in a painting.

هند را تسخیر کردم دیری از تیغِ زبان
زین غزل اکنون مُسخّر سِند و کابُل میشود

O Dairī! I have subjugated India with the sword of my tongue,
Now Sind and Kabul will be controlled by this *ghazal*.

چنان دیری زمینِ اینغزل را کرد گُلکاری
کہ هر بلُبلُ گُلے از رنگِ معنی آرزوۓ کرد

Dairī has raised such beautiful flowers from the soil of this *ghazal* (*i. e.* composed beautiful verses in this metre*)

---

* Here there is a pun on the word '*Zamin*' which means 'soil' as well as the 'metre' of a poem.

That every nightingale (*i. e.* poet) has cherished a desire for a rose (*i. e.* an idea) which is ideal in the colour of its realism.

شعرِ دیری شعله انگیز است در اطرافِ هند
بسکه تیز است این غزل آتش بایران افگند

The verse of Dairī is blazing with flames throughout India,
This *ghazal* is extremely inflammatory, it will set fire to Irān.

نمک کشمیر را از شعرت اے دیری فراوان شد
کنون شورے بملکِ قندهار و کابل اندازم

O Dairī! thy verse has provided Kashmir with abundant salt (i. e. animation and charm),
Let me now raise an uproar* in (provide with salt i. e. charm) the countries of Kābul and Qandahār.

دیری از کشمیر تا ایران زمین یارا کراست
تا تلاشِ این زمین طبعِ غزلگوئش کند

O Dairī! who is there who has the power to claim a poetic disposition
In trying his hand at this metre from Kashmir right up to the land of Irān.

ازین اشعار تر یارب که دیری گفت میگویم
که آبِ زندگی همواره جاری باد در جوئش

In view of the beautiful verses composed by Dairī I pray to God

---

* Here again there is a pun on the word '*Shor*' which means noise and uproar as well as salt *i. e.* charm and animation.

That the water of life may continue to run for ever in his stream.

ز شعرِ دیری کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش زہے طبعِ غزل گوئش

My mouth is filled with relish through the verse of Dairī of Kashmir,
How excellent are his sweet verses and how fine is his poetic genius.

It has been already remarked that Dairī is primarily a ghazal-writer and though he has prominent classical touch in his verse he has very little to offer on mysticism. What Dr. Nicholson says about Shaykh Sa'dī in his introduction to the Dīvāni Shams Tabrez, quoting from the remarks of the Tabrez editor, holds equally true in his case. He says :—"His *ghazals* are extremely elegant and exceedingly beautiful but the thoughts will prove to be mostly profane (مجاز) and the diction full of amatory conceits (ناز و نیاز)". It should, however, be pointed out here that there has been a tendency among the people in the East to extract a spiritual meaning from even the most profane verse of a poet by attributing a metaphorical or allegorical significance to his words and terms. If this method is applied to the verses of Dairī, some of them, no doubt, are sure to yield this result. But in my opinion the reader is not justified in forcing such a meaning from it, which neither the context nor the expression can give us irrespective of the fact whether the poet intended it or not. Of course there are to be found, as in the case of almost every Persian poet, a few verses here and there in the *Diwan* which are free from amatory conceits and deal with topics other than those of love but these are "few and far between".

In addition to *ghazals*, which have been discussed above at some length, Dairī has composed a few miscellaneous poems containing *Muqa'tta't* (Fragments), *Ruba'yyat* (Quatrains), *Qasidas* (Panegyrics) and *Tarikhs* (Chronograms). As a specimen I give below some verses from each category. One of the fragments is as follows :—

گرچہ مرغِ دلم شکستہ پر ست
از شکستن ہزار پر دارد
گرچہ زخمِ فلک جگردار ست
ہمتّم از دل و جگر دارد
بے نیازم ز دلبرانِ جہان
کہ دلم دلبرِ دگر دارد
نیست از ہم جُدا دل و دلبر
داند آنکس کہ این خبر دارد
دولت از من بخواہ اے درویش
کہ دلم گنجہائے زر دارد
پیرِ دیرم بہ دیر روزے گُفت
روے دل بین کہ جلوہ‌گر دارد
گُفتمش روےِ دل چسان بیند
دیدۂ من کہ بے بصر دارد
از نگاہے بصارتم بخشید
خواند حرفے کہ مختصر دارد
خواندم آن حرف و رُوے دل دیدم
ماجراےِ من اینقدر دارد

Although the bird of my heart has broken wings,
Due to this breakage it has been provided with a thousand feathers.
Although the stroke of heaven is fierce,
Its courage is due to my heart and liver (i. e. encouraging spirit).
I am independent of the sweethearts of the world,
For my heart has (in view) a different beloved.
The heart and sweetheart are not separate from each other.
This fact is known to one who is a knower (of mysteries).
O dervish (beggar) seek wealth from me,
For my heart possesses treasures of gold.
One day the old man of the idol-house inside it, said to me,
"Look at the face of the heart which is manifest".
I said to him, "How can my eyes which are bereft of sight,
See the face of the heart ?"
He endowed me with sight by casting a glance on me,
And uttered a word which was very brief.
I repeated that word and saw the face of the heart,[1]
This is what befell me.[2]

---

1. By 'the face of the heart' is meant the reflection of the Divine Being which according to Sufis can be perceived through its purity.

2. Strictly speaking the language of the last four verses is defective. The last word "*darad*" has been wrongly used instead of "*ast*" or "*bashad*". It is an innovation to which many of the Persian poets of Kashmir were prone without having any authority to do so. It is just possible that in the second verse also the poet may have used "*darad*" in the same sense. In that case its meaning would be: "If the stroke is fierce my courage is possessed of heart and liver (i. e. is indomitable)."

The quatrains composed by Dairī, though very few in number, are not of a mean order when placed side by side with the quatrains of some of those poets, who have been appreciated for this art without being recognised as masters of this branch. I have selected two of them here as a specimen :—

1

یک بوسه ازان بهــا گفتند که جان ارزد
چون نیک بسنجیدم گفتم که جهان ارزد
محروم خریـداران رفـتند ازیـن سودا
گفتند که نتوان گفت این ارزد و آن ارزد

2

گر طالب وحدتی ز انبوه گریز
زین سنگدلان بجانب کوه گریز
از الفت خلق هست کلفت حاصل
غمخوار کسی مشو ز اندوه گریز

1

People said that one kiss imprinted on those lips was worth lite,
When I weighed (this statement) well, I declared that it was worth the world.
The customers went away being deprived of this bargain
And said, "One cannot say that it is worth this or that."

2

Avoid a multitude if you are a seeker of Unity!
Flee to a mountain from these heartless people!
Affliction accrues from attachment to mankind,
Do not concern yourself with anyone, tather keep away from worries.

Apart from five or six *qasidas*, the *Diwan* includes also one *Mukhammas* (Fivesome) in praise of His Highness the late Maharaja Pratapsingh Bahādur in which as in all of the *qasidas*, he has been extolled to the skies by the poet after the fashion of the Persian court-panegyrists whose object was nothing but extracting money from their patrons probably with a view to secure the goodwill of His Highness and to show that he could do justice to this form of verse-making too. This poem, which consists of eleven strophes, contains ideas other than those of panegyric in five of them and are expressed in comparatively graceful language. I reproduce these here :—

گُلے بے خار در باغِ جہاں نیست
بہارے کوکہ دنبالش خزاں نیست
کُجا عشرت کہ با غم تواماں نیست
پسندم ایں چنیں گُلشن ازاں نیست
کہ گُل خنداں و بُلبُل در فُغاں است

خوشا روزے کہ در بازارِ یارے
فروشم جاں خرم دیـــــدار یارے
بہ بـینم گـوشـۂ گلـزارِ یـارے
بــــبویم توگُلِ بے خارِ یارے
کہ حُسنش نـوبـہار بیخزاں است

چہ خوش باشد روم سُوئش برابر
بسوِے خود کشم ُهوئش برابر

کنم نظارهٔ رُوئش برابر
شوم با خاک در کُوئش برابر
کہ خاک جسم بر جانم گراں است

بیا ساقي بدہ جا مم پیا پےَ
کہ دائم آرزومندم پۓ مےَ
ز رنگِ مے رہِ ظُلمت کُنم طےَ
بآب زندگانی مے برم پَے
کہ رنگِ مے چراغِ عاشقاں است

غلط گُفتم کُجا ساقي پرستم
مگر دائم ز جامِ عشق مستم
خراباتی نَیمَ رندِ الستم
غمِ دنیا چہ سازد زیر دستم
دلم سر مستِ عیشِ جاوداں است

There is no rose without a thorn in the garden
of the world.
Where is the spring that has not autumn in
its wake ?
Where is a pleasure that is not twin to sorrow?
I do not like such a rose-bed for the reason
That here the rose smiles and the
nightingale laments.

Happy would be the day on which in the beauty-
market of a sweetheart
I would sell my life in exchange for a sight of her !

I would cast a glance at the corner of her orchard
And smell her thornless freshly-blossomed rose
For her beauty is a spring never visited by autumn.

How happy it would be for me to be exactly in front of her,
And draw her tresses to my side !
Fix a gaze on her face without any interruption,
Fall in the dust of her street,
For this earthly body is a burden to my soul.

Come O Sāqī[1] ! keep on giving me a cup
For I am ever in search of wine.
I shall cross the dark path with the (aid of the) brilliance of wine
And find a clue to the Water of Life[2]
For the wine-hue serves the purpose of a lamp to lovers.

I am wrong when I say that I am a lover of Sāqī,
I am rather intoxicated for ever through the wine-cup of love ;
I am not a haunter of taverns but an eternal mystic,
How can the sorrows of the world overpower me?
My heart is in a state of ecstasy due to everlasting enjoyment.

As regards his *qasidas* Dairī has not failed to maintain the general standard and character of similar writings of some of the panegyrists, in following their

---

1 *Saqi* means a cup-bearer.

2 Water of Life or Immortality is said to be in a dark region.

conventions both in respect of form* and subject-matter. As almost all the Persian panegyrics have been produced under the stress of greed for money and do not express any spontaneous idea or sentiment but only exhibit the results of the pretended feelings of a poet and a display of his style full of affectation, they can hardly deserve the attention of the reader. Those who have made a close study of such poems in Persian will, I believe, agree with me in declaring them not only to be base and low but extremely repugnant to a man of sound taste and confer little credit on their authors. In the course of longer *qasidas*, however, there are, no doubt, a few charming verses to be met with in the form of exordiums but these are composed by the poet merely to create a happy atmosphere with a view to please the fancy of his patron. I cannot afford to omit a few specimens from this section of Dairī's poetry which whether good or bad will satisfy the curiosity of the reader. I think it unnecessary to add a translation of them:—

(1)

شدہ است گردنِ یارم ز رشتۂ دُر خم
برشتۂ رگِ گُل میکشم دُرِ شبنم
بپاے نازکش از شبنم گُل آبلہ‌ها ست
عبث بہ سیرِ چمن رنجہ کرد یار قدم
شبابِ من بخیالِ دهانِ یار گزشت

---

* As regards the form of a *qasida*, it consists of the following parts: —

(a) *Matla'* the opening line (b) *Tashbib*-exordium (c) *Gurez* or *Gurez-gah*-the transition verse (d) *Madh*-panegyric proper (e) *Maqta'*-the closing line. Of these (b), (c) and (d) are generally the main parts.

اگرچہ خلق بہ پیری کنند فکرِ عدم
ز رنگ عارضِ گُل داستاں مگو بُلبُل

کہ رُوے یار چمن را کشیدہ است قلم
چہ خوش بود کہ دریں باغ خسرو خوباں

بتخت گُل بنشیند کشد پیالۂ جم
غنیمت است اگر طے شود بپاے خیال

کہ پیچ پیچ رہِ عشق هست و خم در خم
بجاے بادہ اگر خوں خورم روا باشد

کہ دل بہ بزمِ طرب میخورد قفا از غم
غزل بہ طرفِ چمن خواند یک سحر دیری

چناں کہ مُرغِ سحر شد خموش بُلبُل هم
گرفتہ است بکف جامِ مے گُل و نرگِس

مگر پیالہ زدند شاہ در چمن پیهم
شہِ زمانہ کہ پرتاب سنگہ مے نامند

سمر ز ناموری‌ها ز هند تا بہ عجم
نظیر اُو بجہاں کیست از جہانداراں

بسیرتِ ملکی و بصُورتِ آدم
خلل پذیر نگردد ز انقلابِ جہاں

اساسِ عدل ازو محکم است و مستحکم

مثل زدند بسے از سعادتِ بختش
چو مُشتری و قمر را دو چار شد باهم
عجب مدار اگر یکقلم جهان گیرد
کہ بودہ است جہاندار درجہان قدم
کفش همیں نہ کسے را عیاں دهد زر و سیم
کہ مے نهد بدل ریشِ کس نہاں مرهم
چو چارہ سازِ جہاں دید همّت و رائش
سپہر گفت بترکِ فساد و راے ستم
خبر ز ترکِ سلح شورِ آسماں گیرد
براے جنگ چو گردد سوار برادهم
ز چار آینۂ هر چند دشمنش زد لاف
دو نیم کرد سرش را بزخم تیغ دو دم
ز رشک سوخت دل آفتابِ عالمگیر
چو همّتش علم افراز گشت در عالم
بوصف ذات و صفاتش عطارد و برجیس
یکے سفینہ و دیگر رسالہ کرد رقم
نگین اُو ست کہ دور قمر مُسخّر کرد
جبینِ او ست مُنوّر چو نیّر اعظم

خیال نادره ام نیست کم ز سحرِ حلال
اگر قبول کند طبعِ بادشہ ز کرم
کُنم قصائد وصفش بآبِ زر تحریر
بارُمغان بفریسم بروس و طُوس و عجم
چرا نہ خدمتِ من یادِ خاطرش باشد
کہ بر سرش ننوشت است حرفِ سہو قلم
ز قیل و قال دلِ شہ مباد رنجہ شود
کہ میکنم بدعا ختم نامہ بے جانم
بآفتاب بود تاکہ سایہ ہمسایہ
مباد از سرِ آفاق سایۂ اُو کم
ریاضِ سلطنتش باد از خزان ایمن
بہارِ زندگیش باد تا ابد خرّم

(2)

شاہِ زمانہ را کہ فلک یار و یاور است
دولت غلامِ درگہ و اقبال چاکر است
کیخسروِ زمانہ سلیمانِ روزگار
زیر نگینِ خاتمِ او چرخِ اخضر ست
از عرش تا بفرش عیان است و آشکار
پرتاب سنگہ پادشہِ داد گستر ست

شعری بر آسمان بمثل با سُهیل گُفت
فرخنده بخت شاه ز فرخنده اختر ست
از بسکه داد جُود و کرم داد در جهان
مُفلس خزینه دار و قلندر توانگر ست
تیغش بکف چو پور پشنگ است در مصاف
تاجش بسر بمسندِ شاهی چو نوذر ست
هم پنجگی به پنجهٔ شیرِ فلک کند
از بسکه در مصاف دلیر و دلاور ست
منّت پذیر خنجرِ اُو عندلیب شد
گُلها شگُفته برسرِ دشمن ز خنجر ست
پوشد اگر هزار زره جان نمے برد
از خنجرش هلاکت دشمن مقدّر ست
سیمُرغ را نه بست بفتراک درشکار
در خاطرش پسند کجا صید لاغر ست
تفسیرِ این رساله عطارد کند تمام
عاجز ز شرحِ حدِ ثنائش سخنور ست
شاها منم فدایے در و خاکِ درگهت
با دوریِ درت دل و جانم مکدر ست
زین در کجا روم درِ دیگر چرا زنم
دولت درین سرا و کشائش درین درست

از خاکِ درگہِ تو شرف یافت کائینات
بدنامِ روزگار عبث سعد اکبر ست
تسخیر کن تمام جہاں را چو آفتاب
اے آنکہ ھمّت تو ز افلاک برتر ست
گردِ سرِ تو گردم و جاں را کُنم نثار
یاقوت نا پدید کُہربا میسر ست
شاھا بدورِ دورِ تو از چرخ ایمنم
دشمن اگر قوی ست نگہبان قوی تر ست
در خدمتِ تو رفت ھمہ خورد سالیم
پُورِ مرا بحال شدن از تو در خور ست
دورِ قمر بکام و سپہرت غلام باد
تا دورِ دورِ شوکتِ خورشید خاور ست

The poet has composed about a dozen chronograms, which are the outcome of a laboured mechanical process, to commemorate certain events of births, deaths and marriages etc. This most artificial form of verse does not, in my opinion, deserve to be ranked even with an ornate *qasida* in view of its possessing no merit except that of giving the date. Here are two of these chronograms :—

1. Commemorating the birth of one of his sons-Pt. Vasa Kaul.

باغبانم کہ بفضلِ چمن آرایِ جہاں
گُل زدم بر سر و مانند گُلم دل بشگُفت
قُرۃ العینِ منِ امروز بخوش طالع زاد
طالعم کرد مدد طالعِ بد خواہ بخفت

بہرِ تاریخِ تولّد چہ نگارم بہ ازین

کہ فلک گفت بہا غنچۂ امید شگفت

The Gardener (God) out of his world-adorning kindness
Showered flowers over my head causing my heart to bloom like a rose.
Fortunately a son is born to me today,[1]
My fate came to my help while that of the enemy has gone to sleep.
What should I inscribe better than the following to commemorate it?
'The sky said, "How excellent the bud of hope is in blossom"'.[2]

2. Commemorating the construction of the Pratāp Kadal (probably the present Amīrā Kadal *i. e.* the 1st. Bridge of Srinagar).

از سخاوت ھاے جمشیدِ جہان پرتاب سنگھ

یک جہان مست طرب بے منّت جام مُل است

نے ھمین کشمیررا پُل بست بہرِ خیرِ عام

بہرہ یاب از فیضِ عامش ھند و سند و کابُل است

اھلِ عالم را دل از پرتاب پُل گُلگُل شگفت

مہر و مہ ھم بر فلک شادان و خندان چون گُل است

از ســـرِ دریا گذشتم یافتم تاریخِ پُل

آبروے گلشنِ کشمیر یارب این پُل است

---

1. *Qurratu'l 'ain*-coolness *i. e.* lustre and brightness of the eye, a term used for a 'son'.
2. The letters used in "*Beha ghunchai ummid shuguft*" give the date 1921 Bikrami according to the "*Abjad* System."

Through the generosity of the Jamshed of the world-Pratāp Singh,
The world is exhilarated without the obligation of a wine-cup.
He has not only constructed a bridge in Kashmir for the public good,
But also benefitted India, Sind and Kabul through his universal favours.
The hearts of the people of the world, due to Pratap bridge, are in full bloom as one rose follows another,
Even the sun and the moon in the sky are happy and smiling like a rose.
I went across the river and discovered the date (of the construction) of the bridge.
"O God! honour of the rose-bed of Kashmir lies in this bridge.*"

What has been said above on the merits and demerits of Dari's poetry which has been illustrated by quotations from his various sections will, I hope, suffice to show his position as a Persian poet not belonging to Irān. There is one prominent feature in him which deserves mention here and the reader is not likely to fail to notice in the course of the *Diwan* at a glance and that is his "fiery disposition" which exhibits his fondness for the frequent use of the word "fire" in all its shades of meaning and possible forms of expression to denote his strong passion and enthusiasm. Though, as I have said elsewhere

*The letters used in "*Abruy-i-gulshan-i-Kashmir ya Rab in pul ast*" minus the letter *dal*-the first letter of '*darya*' give the date 1952 Bikrami according to the '*Abjad* System'. In the first hemistich of this verse the words "*az sar-i darya guzashtam*" means 'I went across the river' as well as, 'I have omitted the first letter of the word '*darya*'--letter '*dal*' (*i. e.* deducted the numerical value of '*dal*' in this calculation).

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.

2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-61 verses.

4. Quatrains-10.

5, Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been preparrd in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indifferent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Diwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.

2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-61 verses.

4. Quatrains-10.

5. Chronograms-47 verses.

The text of the Diwān has been prepard in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

Introduction By the Author

In praise of God and Shri Maharaja Pratapsingh Bahadur, Ruler of Jammu and Kashmir State.

Boundless praise and infinite thanksgiving befit the Writer of the mandate of destiny who adorned the whiteness of morning in the *diwan*[1] of the universe with the golden rays of the sun; who embellished the blackness of dark evening with the points of stars in the *masnawi*[2] of the cosmos; who inscribed the prose of the constellation Nasra[3] and the verse of the Pleiades on the flagstones of the pages of the heavens; who engraved the characters of the discovery of creation on the leaves of the strata of the earthly spheres; who arranged in perfect order the volume of the world with the system of the septet of continents[4] and organised ineffably the terrestrial globe with the triadic prose of the three kingdoms[5] of nature; who recorded the quintet[6] of the five senses in the note-book of the contingent existence and who composed the quatrain of the four elements in the book of the human bodies. Individual creatures are only a point recorded by the pen of His omnipotence. The component parts of

---

1. Diwān, a collection of poems, a poetical work.

2. Masnawí, a poem composed of distiches corresponding in measure, each consisting of a pair of rhymes.

3. Nasra, two small stars in the nose of the sign Leo forming the eighth house of the moon.

4. According to the belief of old Persian writers the whole world was divided into seven climes or continents.

5. Three kingdoms of nature, i. e. mineral, vegetable and animal.

6. Mukhammas, a poem of several strophes each consisting of five half-verses.

the universe form only a factor of the collection of the wonders of His wisdom. He has endowed the *qasida*[1] of the bright day with abundant beauty through the initiatory verse[2] of the world-illuminating sun and has bestowed plenty of decoration on the apt hemistich of the crescent out of the dots of stars and planets. He has preserved the verse-composition[3] of the administration of the affairs concerning the cities and countries with the binding[4] of the unerring schemes of the illustrious sovereigns and ornamented the leaves of the management pertaining to the matters of the kingdoms and dominions with the fringe of the marginal lines[5] of the counsel proceeding from the ministers of the stable government. He has favoured the rose-garden of the inhabitable globe with a new freshness of the vibrations of the breeze of justice emanating from the emperors[6] of cheerful looks and lent unlimited verdure to the orchard of the world with the blowing of zephyrs coming from the equity administered by the diplomatic counsellors. Various aromatic plants[7] of creatures have been planted by Him in the soil of

---

1. Qasidã, a poem corresponding to an elegy in English but of a wider and more varied scope, containing a panegyric, satire, description etc.

2. Matla', an opening verse of a poem each hemistich of which contains a rhyme.

3. Manzúma, a book of composition in verse, also a string of pearls.

4. Shirãza, binding of a book, a pivot.

5. Jadáwil, plural of "Jadwal", a marginal line, a schedule, a rubric.

6. Khawáqin, plural of Kháqán, Emperor of China or Chinese Tatary, now used for any emperor.

7. Riyáhin, plural of "Rayhàn", sweet basil, any aromatic plant.

creation. It is He who has maintained with freshness the flowers of variegated colours in the form of beings in the garden of invention while the atoms of all the created things have been illumined by borrowing the flashes of His bounties and the torches of the moon and the sun have been enriched with resplendence by acquiring light from the beams of His perquisites. The introduction to His abundant praise is beyond the scope of expression for the tongue-baffling pen. The exposition of His attributes is too vast to be contained within the speech of the eloquent speakers. The Universal Reason[1] is bewildered and at a loss to understand the subtle mysteries of His power. The far-reaching wisdom is confounded and perplexed in unravelling the abstruse matters of His knowledge. Verse :—

O eloquent speaker! how long wilt thou exert thyself to describe His unity?

For, far away is the goal thou art in search of.

If every hair of mine were to turn into a tongue,

And recite His praises,

Even then would I be asleep (incapable of achieving success) due to my tonguelessness

And not give utterance to even one spark of gratitude out of a hundred.

It is impossible to indicate the trace of the Traceless,

1. "Aql-i-kul", the Universal Reason called also "Aql-i-Awwal, used in the sense of "Natural genius" or instinct; the throne of God, the Holy Spirit, Prophet Muhammad, Archangel Gabriel.

While it is not, as well, meet to observe silence
regarding the eulogy of the King.

The dignity of verse has surpassed the sky

On account of its describing the praises of the
King of Jammu and Kashmir.

Excellent is the illustrious ruler and glorious the crown-wearer of heaven-like authority, the decorator of the assemblies of sovereignty and kingship, the elevator of the victory-securing standard of royalty, the crown-adorner of the heads of felicity and good fortune, the throne-ornamenter on the dais in the court of dignity and grandeur, the reviver of the ways of justice and equity, the eraser of the signs of tyranny and oppression, the choicest ode of the *diwan* of the day-to-day increasing dominion, the royal distich[1] (best verse) of the select *qasida* of the world-empire, the elegant exordium on the topic of kingly achievements, the frontispiece of the fresh paintings in the office of the kingdom, the index to the volume of monarchy and imperialism, the title-page of the scroll of state and government, the world-illuminating sun across the sky of consideration for mankind, and the light-acquiring moon from the torch of custody of territories. He is an asylum of the world[2] under whose shady shadow of munificence the heads of worldly people are in peace, an eminent potentate the threshold of whose sky of loftiness has been rubbed by the foreheads of creatures by prostrations. He is an Alexander-like (fortunate) one through the glazer of whose universal bounty the mirror of the

1. Shāh bait, the royal distich; the best verse of a '*ghazal*.'
2. Jahán-panáh, asylum of the world; a king.

condition of the high and the low is polished and a Solomon-like enthroned one through whom the eyes of the aspirations of people in general are anointed with the compound of collyrium and ground pearls[1] of his special favour. The mansion of the earth and sky is stable through the solidity of the pillars of his justice. and the palace of the dominion of the abode and the dweller is set up firmly with the stay of legs of his equity. The doors of the objects of people belonging to various regions are possible to be unlocked with the keys of his generosity and benevolence. The bed-chamber of the hopes of the small and great is illuminated with the lamps of his grace and beneficence. The garden of the age is verdant with the trickling caused by the drizzle from the showery clouds of his overflowing bounteousness. The rose-bed of the earth is evergreen with the dripping from the raining clouds of his innumerable benefactions. The dungeon of the world is brightened up with the candle-light of his sun-illuminating enlightened judgment and the assembly of time is endowed with lustre and brilliance emanating from the torch of the moon comprising the beams of his world-subjugating fortune. Verse:—

> The prince of sublime lineage-Pratāpsingh,
> To whom the King of stars[2] is a servant in spite of all his splendour,
>
> Due to his perfection there is a scar in the heart of the moon,
>
> Guard against decline his Government, O God !
> The star of his enemy's misfortune

1. Kuhl-úl-Jawáhir, collyrium mixed with ground pearls.
2. By the king of stars the Sun is implied.

May O Lord! be in a state of unwholesome-
ness till the Day of Resurrection!
I have not described even the smallest measure
of his excellencies,
For my mind was afraid of his being affected
with the evil eye.
Though I have said little in his praise and
prayer,
Yet this scantiness on my behalf is no less
than legitimate enchantment.[1]
My thought is sublime in memory of him
Which shall depart from my head only after
the latter is gone.
Through the ennobling[2] attitude, of this
monarch of the age O God
Exalt me and let the enemy be down trodden!

The reasons that led to the composition of the book and an account of the family history and lineage of the author.

Let the aspect of this fact be mirrored on the looking-glass of the enlightened minds of the age to the effect that the illustrious father of this most insignificant one among mankind (*i. e.* the author), known as Pt. Ram Chand Kaul alias "Arzbegī," being employed of late as a close associate in office under the authorities of the Kashmir Province and as a personal attendant in particular, at the court of

1. Sihr-i Halál Legitimate enchatment; lawful magic. Magic, according to Islám is illegal and unlawful. Poetry is regarded as an enchantment but a legitimate one.
2. Tashrif. Ennobling; exalting; honouring; a robe of honour.

His Highness, the late enlightened ruler, Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib Bahādur the Great, of blessed memory[2] -may whose blessings endure for ever!,-held a post of great honour and dignity. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) too, succeeded in securing the honour of service under the above-mentioned Mahārāja Sāhib Bahādur through this very connection and agency. During this period owing to the ever-increasing prosperity of his illustrious father and the attainment of the honour of his service the house of this humble one known as Pt. Rāja Kaul "Arzbegī" and adopting the nom-de-plume of "Dairi", formed a rendezvous for the people of Kashmir. Most of the scholars, learned men, astrologers, poets and wits used to flock there to enjoy the company of this humble one. One day a witty gentleman recited this charming excellent distich :—

سکندر سد نمے بستے کہ نامش در جہان ماند
دو مصرع را توانستے اگر بایک دگر بستن

Alexander would not have raised the Wall* to perpetuate his name in the world,

If he could only compose two hemistiches together.

---

1. Jannat-makán. Resting in paradise (in speaking of a deceased person).

*Alexander the Great is supposed to have built the Great Wall of China to prevent the tribes of Gog and Magog (Yájúj-u-Májúj) from overrunning the world. The wall is called Sadd-i-Sikandar (the Barrier of Alexander).

The meaning of this fine verse worked up his mind in such a way that he continued reciting it over and over again for several days. Consequently this idea dawned in his mind that the world is transitory and of passing nature, and that it would be a matter of gratification to leave a name behind here. He, therefore, chose to compose verse. Though on account of the responsibilities of Government service that devolved on him while holding the honourable post of the office of intelligencer and ocnstant attendant at the courts of Shri Mahārāja Gulābsingh Bahādur and Shri Mahārāja Ranbirsingh Bahādur of blessed memory, with a view to submit reports on the events and incidents taking place in the land of Kashmir and the cases of complainants. this humble one had little time at his disposal, yet owing to his inborn tendency and liking, he busied himself in composing verses off and on and designed sententious poems and ornate *ghazals*. During the early period of composing verses, he composed a chronogram on (the construction of) the Shri Gadādhar Jī Temple situated at Narsinghgarh, that was erected at the suggestion of the great sovereign Sri Mahārāja Gulābsingh, Next, in the year 1907, he composed a chronogram on the birth of the gracious ruler-Shri Mahārāja Pratāpsingh Bahādur-the asylum of the world-may his prosperity endure for ever and his shadow extend in perpetuity! These are included in this *Diwan* at the end, after the *ghazals* and *qasidas*. Afterwards during his spare time he composed choice *ghazals* and exquisite *qasidas* from time to time which remained preserved on stray pieces of paper in his house. Recently at the suggestion of a sincere friend of his it struck him that he should gather his brilliant verses, which similarly he did collect and compile in a book form after having written them in a beautiful

hand. He also recorded in the concluding pages of the book quaint conceits of rare subtlety that he had composed earlier, in the hope that these would be submitted before the august presence of His Highness Shri Mahārāja Pratāp Singh Bahadur-the asylum of the world,-may whose kingdom endure for ever! He further hoped that these verses would be printed at a press through the good offices of the above mentioned exalted prince with a view to their becoming widely known in the various parts of the world so that in the first instance, the good name of His Exalted Highness. whose attributes and good qualities are recorded in this book, may be mentioned by the age and remain a momento in the world, and secondly the name of this humble one may also become immortal here. In all humility he now requests the great masters of every land and the critics of the age to study this *Diwan* composed by this humble one with a fair view from cover to cover, for it is a poetical work, wonderful in its execution and contains sententious topics as well as elegant ideas after having been decorated like a new bride with a paraphernalia adorned with the ornaments of lustrous jewels of *qasidas* written in eulogy of His Exalted Highness Shri Mahārāja Sāhib Bahādur-Ruler of Jammu and Kashmir-the benign sovereign of the age, and therefore, deserves praise and appreciation. If, however, in the opinion of any of the connoisseurs of the age there appears a flaw in the subject-matter or phraseology thereof, let him be good enough not to offer censure or find fault with it, but rather connive at the defects and suggest corrections, for says a writer :— Verse:—

If you come across a flaw, connive at it and
do not offer censure,

For no individual is devoid of a fault.

He now concludes his apology with this select verse of Zuhūrī:—

I am too low to knock at the door of apology,
While thou art too great to put me to shame for
my shortcomings.

Exposition of the Gestures invented

(By The Author)

During the present pleasant period a few lines are being recorded for the diversion of the eager-minded persons of the age who are seekers of rare subtleties and extraordinary conceits, as follows:—

Many years ago, there was a wonderful note-book in the house of this humble one (*i. e.* the author). One day in the early part of his youth he was perusing that wonderful book. Under the heading of "Anecdotes", it was recorded therein, that a person got an audience of Maulvī Jāmī, who said to him, "What is your name?" That person made no reply but only got up and remained standing. Then he bent double and thereafter passed his hand thrice over his beard shaking it off each time. On observing these gestures Maulvī Jāmī thought over them and said, "I have discovered that your name is Idris by your indicating the same from the letters Alif (ا) and Dal (د) respectively by your standing posture and bending low, while by passing your fingers and shaking them off from your beard three times it has been suggested that you have dropped three dots from the word 'Resh' (ریش).* You have thus described that your nāme is Idris (ادریس)." That person smiled and acknowledged it. Hence in the course of going through the book this idea forthwith flashed across his mind that so many gestures as were employed

---

* By combining the letters ا, د and ریش without three dots, i. e. ریس the word ادریس (Idris) is formed which is a name.

by Idris to denote his single name to the Maulvī, were opprobrious and out of place. If these could be expressed in a simpler form, it would be better and more desirable. He thought and pondered over the matter for two days. After all, through the "Abjad System"* of calculation which he remembered by heart, he determined and evolved a system of catching hints from the gestures of eyes, and glances cast to right and left. For about two months with the co-operation of an elderly gentleman, who passed away from this world a long time back, he worked hard to practise the art of catching and conveying hints, so that he set up the system in the following way and method :—

Let A *i. e.* a gesturer make gestures with his eyes and glances cast to right and left in accordance with the calculation of the simple letters under the "Abjad

---

* Arrangement of the Arabic alphabet, according to the numerical value of the letters from one to a thousand, as follows :—

Abjad (ابجد, ا=1, ب=2, ج=3, د=4—)
Hawwaz (هوز, ه=5, و=6, ز=7)—
Hutti (حطی, ح=8, ط=9, ی 10—)
Kalaman (کلمن, ک=20, ل=30, م=40, ن=50—)
Sa'fas (سعفص, س=60, ع=70, ف=80, ص=90—)
Qarashat (قرشت, ق=100, ر=200, ش=300, ت=400—)
Sakhiz (ثخذ, ث=500, خ=600, ذ=700—
Zazigh (ضظغ, ض=800, ظ=900, غ=1000—

The arrangement is called Abjad ابجد from the name of the combination formed from the first four letters,

System" towards B *i. e.* the person for whom they are meant. Let B combine the simple letters so as to form into verses and anecdotes with the aid of his own intelligence. An explanation and exposition of the same is in this wise:—

For figures 1 to 9.

Let A wink once and B take it to be the letter Alif (ا). If he winks twice let the latter regard it as the single-dotted letter bā (ب -b). If, after having winked twice, the former looks up wards, it should be taken to mean by the latter, the Persian letter bā (پ -p.) If A winks thrice, B should know it to mean the letter jīm (ج -j) and if he (*i. e.* A) looks upwards it should be understood to stand for the Persian letter jīm (چ -ch called che). When A closes the eyes once, B should know it to be the use of the letter dāl (د -d). If on such an occasion A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter dāl (ڈ -d). If he (A) winks once after having closed the eyes, it should mean the letter hāi hauwaz (ه-h), for B. If A winks twice after having closed the eyes, it should be treated (by B) as the letter wāv (و -w, v). If A winks thrice after having closed the eyes, it should convey the idea of the dotted zā (ز -z) to B. If A winks thrice after having closed the eyes and looks upwards it should suggest (to B) the Persian letter zā (ژ -zhe). If A closes the eyes twice it should mean (for B) the undotted letter hā called also he (ح -h). If A winks once after having closed the eyes twice, it should mean (for B) the undotted letter tā (ط -t).

For figures 10 to 90.

When A looks to the right after having winked once, B should know that it means the letter yā as a vowel (ى -y).* If the former looks to the right after having winked twice, it should indicate the Arabic letter kāf (ک -k) to the latter. If, on this occasion, A looks upwards, it should stand for the Persian letter kāf gāf (گ -g) for B. If A looks to the right, after having closed the eyes thrice, it should denote (to B) the letter lam (ل -l). If A looks to the right, after having closed the eyes once, it should suggest (to B), the letter mīm (م- m). If A looks to the right after having closed the eyes once, and winked once, it should be regarded (by B) as the letter nūn (ن-n). If A looks to the right after having closed the eyes once and winked twice, it should be taken (by B) to mean the undotted letter sīn (س -s). If A looks to the right after having closed his eyes once and winked thrice, it should be regarded (by B) as the undotted letter 'ain (ع-'a). If A casts a glance to the right after havng closed the eyes twice, it should mean (for B) the letter fā (ف -f). If the former looks to the right, after having closed the eyes twice, and winked once, it should denote to the latter the undotted letter sād (ص-s).

---

* Yā (y) like the English y, is sometimes a consonant and sometimes a vowel; in the former case it has the sound of y in "youth". As a vowel, it serves when preceded by Kasrah (̷), to form the long vowel i as sounded in 'police" or e as sounded in "where"; and with fathah (_/_) the diphthong ai as sounded in "aisle". (Persian Dictionary by Steingass).

For figures 100 to 900

When A *i. e.* the gesturer casts a glance to the left, after having winked once, let B *i. e.* the man for whom the gesture is intended, know it to be the letter qāf (ق-q). If A looks to the left after having winked twice, it should mean (for B) the undotted letter rā (ر-r). If A looks to the left after having winked thrice, it should indicate (to B) the dotted letter shīn (ش-sh). If the former looks to the left after having closed his eyes once, it should be regarded (by the latter) as the letter tā (ت-t). If, on this occasion, A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter tā (ٹ-t). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked once, it should be taken (by B) as the letter sā trebly dotted (ث -s). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked twice, it should imply (to B) the dotted letter kha (خ-kh). If A directs his eyes to the left after having closed them once, and winked thrice, it should convey the idea of the Arabic letter zāl (ذ-z) (to B). If A looks to the left after having winked twice, it should denote (to B) the dotted letter zād (ض-z). If A looks to the left after having closed his eyes twice, and winked once, it should indicate (to B) the dotted letter zā (ظ-z).

For the figure 1000.

When A looks to his own shoulder after having winked once, let B regard it as the dotted letter ghain (غ -gh).

Let it be made clear that the gestures given here extend over the simple letters from alif (ا) to the

vowel yā (ی). A should indicate all the simple letters to B in a manner as would be demanded by necessity and use on various occassions, according to the detailed instructions given above. It is incumbent upon A that when he expresses the letters of a word, he should pause for a second or two, so that B according to his own power of understanding, may form words by combining the simple letters. Further, it is necessary for A that when the gestures of the simple letters are over, he should look downwards so as to coavey to B that the word has ended there, which could be only formed after combining several simple letters Again, it devolves upon A to be alert in delivering such gestures so that if, for instance, he will have to convey the idea of the alif-i-mamduda (prolonged آ -ā), he should wink once and then a second time after pausing for half a second, whereby B may understand that the prolonged alif (الف ممدوده) is meant; otherwise if A winks twice without a pause, B will be misled and take it as the simple dotted letter bā (ب). Again, if, for example, the undotted letter dāl (د) is to be conveyed first and the letter alif (ا) after it, on this occasion too, it is the duty of A to pause for half a second after closing the eyes once, and wink once, in order that B may be able to understand that the letters dāl (د) and alif (ا) are meant. Otherwise, if A winks once, without making a pause after closing the eyes, B is likely to commit a mistake in regarding it as hāi hauwaz (ہ). In the case of such points and on the occasion of separating the simple letters to form words it is necessary and essential for A to exercise the utmost caution and care. For B, it is necessary to act vigilantly in receiving gestures from A and compose words from the simple letters so as to grasp verses and anecdotes from the combinations formed.

Both A and B are required to be well-versed in pronunciation and diacritical marks used in the Persian language and should be possessed of an alert memory. Further, it is essential for them to have practice off and on in this respect lest they should call morning by the name of evening and *vice-versa* at the time of test.

Let this fact be brought to the notice of the enlightened minds of the critics of the age, that though these rare points are easy yet their easiness involves difficulty. Nobody can acquire mastery over them without hard exercise. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) known as Pt. Raja Kaul "Arzbegi" bearing the nom-de-plume of "Dairi", being in service at the court of His Highness the Mahārāja Sāhib Bahādur of Kashmir—may his prosperity endure for over!—invented these quaint conceits and wonderful points in the prime of his youth. Thereafter, he carried on practice in the system with great assiduity for several months. During the period immediately following this invention, the:e extraordinary gestures became widely known in the paradise-like land of Kashmir. Pt. Rāja Kāk Sāhib, Munshī Telak Chand Sāhib, Shaykh Salāmud-Dīn Sahib* and several other honourable gentlemen met him and subjected him to a test. By and by the report of these subtle points reached the auspicious ears of His Highness Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib the Great, of blessed memory, and afterwards made its way within the exalted hearing of Shri Mahārāja Ranbīrsingh Sāhib Bahādur-asylum of the world. Both the Mahārājas of blessed memory got this humble servant, who was an employee at the royal court, seated before their

*These gentlemen were the grandees of the time- Pt. Rája Kák Dhar being the most distinguished one.

exalted and august presence and put him to a test. The assiduity and dexterity of this humble one was declared commendable by them.

In conclusion he requests the connoisseurs of the age to examine carefully and impartially these extraordinary conceits invented by the humble writer. If, however, there be any discrepancy, let them not reprehend him, nor grudge him a correction.

هر سحر خورشید را ہم میسزند
روز و شب در انتظارِ آتشم

شمع چوں انگشت گیرم در دہاں
طفل بد خوئے کنارِ آتشم

سرد شد خاکسترم دیری ہنوز
بندۂ آئینہ دارِ آتشم

بندۂ خوشِ اعتقادِ آتشم
چوں سمندر خانہ زادِ آتشم

شعلۂ ادراک شاگردِ من است
درس خواں از اوستادِ آتشم

کاش بخشد خلعتِ خاکستری
خسروِ عالی نژادِ آتشم

با وجودِ روئی گرمِ آفتاب

در گوشهٔ بیابان داغم چو لاله امروز
چوں گل پیاله بر کفِ دی بود طرف باغم
بیخار نیست یک گل یک لاله نیست بیداغ
دیری گرفت خاطر از سیرِ باغ و راغم

من غلام داغ دارِ آتشم
خانه زادِ شهریارِ آتشم
شعلهٔ آهم گل و گلزار سوخت
بلبلِ جوشِ بهارِ آتشم
مرغِ آتشخوارم و آتش مزاج
دانه یابد از شرارِ آتشم
هر شبم از پنبهٔ مه در خطر
شعلهٔ بے اختیارِ آتشم

اے منکہ شعلہ بے اختیار آتش ہستم در خطر ہر شبے باشم کہ مبادا این شعلۂ بے اختیار من بلند شود و پنبۂ ماہ را کہ بر فلک است باآتش سوزد ۔

که خفته است همائے در آشیانۂ دل

ز داغِ عشق دلم بسکه سوخت اے ویری
زبانِ شمع زبانم شُد از زبانۂ دل

از شعلہ خُوبیِ گُل یارب چو لالہ داغم
جوشِ بہارِ آتش مے ریخت در ایاغم

از پیچ و تابِ آہم سوزِ دل من چہ پرسی
با شوقِ دودِ آتش آشفتہ شد دماغم

یکشب بیادِ آتش اے کاش روز گردد
مشعل فروز گردد خورشید در چراغم

در سایۂ کہ یارب جا کردہ ام کہ خورشید
ہر روز گرد عالم سرگشتۂ سراغم

با نو بہارِ عُمرم بادِ خزاں نسیم است
با غم شگفتہ خاطر دلگیر از فراغم

نگین جسم چہ کنم از خطا ہوس کردم
بجام جسم بخورم مے ز شیشہ خانۂ دل

بچنگ و عود چہ حاجت بمطربم چہ نیاز
بمجلسے کہ بگوشم رسد ترانۂ دل

شراب لعل چہ نوشم بجام زر آوردہ ست
کہ سر خوشم ز مئے عیش جاودانۂ دل

ز گنجِ سیم و زرم بے نیاز مے طلبم
دُرِ یتیم ز دریائے بیکرانۂ دل

دلست با منِ صاحبدلاں کو ن و فساد
برآں سرم کہ نہم سر بر آستانۂ دل

جہاں ز سایۂ صاحبدلاں شرف[1] دارد

---

[1] شرفِ سایۂ ہما معروف و مشہور است معنیِ شعر ایں است کہ در آشیانۂ دلِ صاحبدلاں ہما یعنی دلدار خفتہ است بہما شرف صاحبدلاں مشرف اند بدین تسلسل دنیا از سایۂ صاحبدلاں شرف دارد ؛

کاش از چشمِ سفیدم خونِ دل گردد عیاں
مردمِ چشمم زند بر گوشهٔ دستارِ گل

روی نیکو تابِ مستوری ندارد عاقبت
فاش میگفت این حکایت بر سرِ بازارِ گل

جمع کن زلفِ پریشاں را بگلگشتِ چمن
تا کند حسنِ خداداد ترا اقرارِ گل

آں صنم روزے اگر تشریف آرد در چمن[1]
از رگِ خود بست فی‌الفور از ازل زنّارِ گل

خوشا دمیکه کشایم درِ خزانهٔ دل
نگین جم بکف آرم ز کنجِ خانهٔ دل

---

[1] زنّار شیوهٔ بت‌پرستاں است گل از ازل زنّاره از رگِ خود بسته است که آں بت کدام وقت تشریف خواهد آورد اشارت معنی این است که گل عجائبِ مخلوقات است زنّار داری را پسند کرده است زنّارداری و بت‌پرستی در دنیا شیوهٔ عالی نژاداں است شاهدِ حالِ گل است ؛

آئینہ مرا ز مروّت گداز زنگ

یعنی بجامِ غالبیم از آبِ زندگی
رطلِ گراں بریز کہ پیمانہ نیست تنگ

گر اوجِ ہمّتِ تو کند دستگیریم
سہلست کہکشانِ فلک را کشم بچنگ

دیری مدام میطلبد از خدا ترا
بر سر کلاہِ شوکت و در بر قبائے تنگ

در گلستانیکہ گل چیدن ندارد بارِ گل
باغبانش را بجائے خار بر دیوار گل

در دلِ شب غنچۂ دل یکنفس چوں گل شگفت
از بہارِ بے خزاں چیدم سحر بے خار گل

بلبلِ باغِ بہشتم با گلستانم چہ کار
کرد کارے طبعِ رنگینم کہ شد بیکار گل

بے آبرو ست بحر بدَورِ سخا وتش
با شانِ او بجوہ نماند است شان و سنگ
خاکِ درش بفرقِ ملائک نسیم بُرد
بے سُرمہ کرد دیدۂ خوبانِ شوخ و شنگ
قربانِ شہم بطالعِ فرخش[1] کہ مشتری
باشوق مہ ز ثور بخرچنگ زد شلنگ
از چشمۂ حیات لبالب پیالہٗ
بخشد ترا کہ نیست بہ بخشائشش درنگ
شاہا ازیں نوید بدرگاہت آمدم
چوں گل شگفتہ کُن دلم از لطفِ رنگ رنگ
اے آنکہ ظاہرت کرم و باطنت صفا ست

---

[1] در منطقۃ البروج بعدِ برجِ ثور برجِ جوزا است بعدِ برجِ جوزا برجِ سرطان است معنیِ شعر ایں است کہ مشتری کہ سعد اکبر است از برجِ ثور برجِ جوزا درمیان گذاشتہ در خرچنگ یعنی برجِ سرطان شلنگ نمودہ رفت با ماہ در برجِ سرطان قران السعدین کرد بخت و طالع ایں بادشاہ را شرف و سعادت بخشید

بندِ قبا کشاد و سرِ زلف شانه کرد
مے نوش کہ مستِ طرب شد نواخت چنگ
با من بخندہ گفت کہ عیش مدام جوی
مے خور ز شیشۂ دل و مینا شکن بسنگ
وانگہ بر آستانۂ دارائے روزگار
بنشین بروے خاک مکن فکرِ نام و ننگ
پرتاب سنگھ خسروِ عالی نسب کہ ہست
از شوکتش ز ہند مثل تا بروم و زنگ
گہ ہمتش قدم بسرِ فرقداں نہد
گہ جراتش بسیرِ فلک میزند خدنگ
آہو گہے ز خلق خوشش آرمیدہ است
گاہے ز صولتش ہمہ تن داغہا پلنگ
از فیضِ طبعِ صالح و انصاف پرورش
جو یائے صلح آب با آتش بجائے جنگ

زسیر پائے خیالم نخند اے دیری
کہ رفتہ رفتہ بدریا رسد خس و خاشاک

بر چہرۂ بہار گل و لالہ ریخت رنگ
ساقی بیار بادۂ گلرنگ بید رنگ

یارب دریں چمن چہ کنم جام لالہ را
داغم ز شوق جلوۂ صہبائے لالہ رنگ

ہوشم نبرد جلوۂ مستانۂ بہار
ساقی بکش ز شیشہ پری بارخ فرنگ[۱]

دیدم بخواب دوش پری پیکرے کہ بود
رویش چو گل شگفتہ دہانش چو غنچہ تنگ

---

[۱] از شیشہ پری بارو بے فرنگ کشیدن اشارت از شراب کشیدن است افسونگراں پری را در شیشہ بند میسازند بایں تمہید در شعر آمدہ است کہ اے ساقی از شیشہ پری بکش مراد ایں است کہ شراب بدہ۔

بجست شیرِ فلک از کمندِ تدبیرش
شکار گرد ولیکن بہ بست بر فتراک
بر آستانۂ او آسمان کمر بستہ
چو چاکرے کہ بخدمتگری بود چالاک
تبارک اللہ ازین آستانۂ تعظیم
کہ ہست سجدہ گہِ قدسیانِ عالمِ پاک
بغرقِ دشمنِ جاہش ہمیشہ مے خواہم
کہ بیدریغ زند روزگار تیغِ ہلاک
برائے او ز خدا نیز آرزومندم
بکام دورِ قمر یار دیا ورش افلاک
ز سعیِ نکر رسایش عجب نمیدانم
خزف گہر شود و زہر میشود تریاک
چراغ روج نیابم ز رشحۂ قلمش
کہ ہمتش علم افراخت از سمک بسماک

باز آرزوی شرفِ روی خود نهم بر خاک

بدورِ دورِ چنین پادشه عجب نبود
که از حوادثِ دورِ قمر شوم بی باک

بیادِ مجلسِ او خوش بود اگر چو گل
پیاله گیرم و از شوق جا سازم چاک

چو فی المثل بزبان آورم سخاوتِ او
شود ببخل مثلِ بحر و ابر در امساک

چو دادِ جود دهد از سرِ جهانبانی
شهانِ دهر کنند از وجودِ خود خاشاک

چو شیرگیر[1] بقصدِ شکار می تازد
ز صولتش نکشد شیرِ شرزه سر ز مغاک

---

[1] شیرگیری دو معنی دارد یکی شیر گرفتن یعنی شکارِ شیر کردن و دوم مستی، شباب درین شعر هر دو معنی مطابقت دارد که در موقعِ شکار قصدِ شکارِ شیر و نیز مستی لازم است ۱۲

نیض مے چو فلاطون خم نشین گویم
خبر ز کیفیت شیشه خانهٔ افلاک

ے عدل نشینم بتخت کاؤسی
برم پیالهٔ جمشید از کف ضحاک

موج خیزی مینائے دل ہوراں محفل
بجائے اشک چکد مے ز دیدهٔ نمناک

زار پیچ بود گرچه زلف معنی را
به نیم لحظ کنم شانه از دل صد چاک

ازین خیال پری ها مراد من این است
که شمع عقل فروزم ز شعلهٔ ادراک

روم بدرگهِ پرتاب سنگھ شاہجهاں

آه قصهٔ ضحاک و جمشید مشهور و معروف است که ضحاک سلطنت جمشید را جبراً گرفته است معنی شعر این است که پیالهٔ جمشید که ضحاک از و جبراً گرفته است از ضحاک گرفته بجمشید خواهم داد عدل خواهم کرد ؛

دورِ قمر[1] بکام نباشد اگرچہ غم
آتش زنم بخرمنِ ماہ از شرارِ عشق

تنہا نہ دل مقابلِ گل شد بزخمِ تیغ
با لالہ تیغ اشد جگر داغدارِ عشق

خوش کردہ اند رنگِ گل و لالہ عاشقاں
دیرمی دلم خوش است برنگِ بہارِ عشق

براں سرم کہ نشینم بزیرِ سایۂ تاک
شرابِ ناب پیا پے کشم بکاسۂ خاک

نگفتمت ز شرابے کہ در رگِ تاک است
ازاں شراب کہ جوشد ز شیشۂ دلِ پاک

---

[1] دورِ قمر یعنی دنیا اگر بمرادِ عشاق نباشد خرمنِ ماہ را خواہم سوخت کہ ماہ بقولِ منجمان و حکیمان مدارِ دنیاست ازیں وجہ دنیا را دورِ قمر نوشتند مرادِ شعر ایں کہ اگر دنیا مخالفت کند ماہ کہ مصدر و مدارِ دنیاست برہم خواہم زد دنیا را بنیاد خواہم کشید ؎

با یار پاش شد به ترازو بیک طرف
دیدی ز شوق مصرعِ صائب دلم شگفت
گلہا تمام یک طرف آن ز رو بیک طرف

آتش شگوفہ ایست ز جوشِ بہارِ عشق
اخگر نمونۂ ثمرِ شاخسارِ عشق -
جز آہِ سرد نیست کہ برخاست از دلم
سروے کہ قد کشد بلبِ جوئبارِ عشق
بلبل گلے شگفتہ ز چشم ترت نہ شد
در خاطرت مگر نخلید است خارِ عشق
یارب چگونہ بال فشاں میرود بباغ
مرغیکہ گشتہ است بدنیا شکارِ عشق

از وحشتِ دلم بہ بیابان خبر کہ کرد
مجنوں بیک طرف شد و آہو بیک طرف

بربادیِ دلم ز کشاکش شد عاقبت
یک سو کشید کاکل و گیسو بیک طرف

چشمِ[۱] عبث براہِ صبا انتظار داشت
یک مُو نرفت از رخِ نیکو بیک طرف

مژگانِ او بیک طرفم تیر مے زند
شمشیر مے زند خمِ ابرو بیک طرف

خورشید[۲] را وبال بمیزان روا بود

---

[۱] خلاصۂ معنی این کہ دیدۂ من بیہودہ انتظارِ بادِ صبا مے کشید در خاطرم بود کہ بادِ صبا آمدہ زلف از روے یار خواہد برداشت نظارۂ روے یار خواہم کرد بادِ صبا آمدہ یک موے از روے یار بیک طرف نہ کرد خیالِ من باطل شد دیدۂ من بیہودہ انتظار مے کشید ؛

[۲] آفتاب با یار و ترازو از یک طرفِ ترازو ہم پلہ گردید یعنی مقابل شد ازیں وجہ او را در میزان وبال جائز است بقولِ اختر شناساں آفتاب را در برجِ میزان وبال است میزان و ترازو بیک معنی است ؛

اے بہارِ تو از خزاں فارغ

در چمن حالِ دل چساں گوییم
نیست بلبل از داستاں فارغ

دل بگوے کہ باغ باغ شگفت
کہ شد از سیرِ بوستاں فارغ

خاطرِ تیسم بملال در یاب
اے دم تیغت از فساں فارغ

تیرِ مژگاں شکست لشکرہا
تیغ بیکار شد سناں فارغ

دیدی آں ماہ قتلِ عالم کرد
از ستم گشت آسماں فارغ

آں سرو ناز باقدِ دلجو بیک طرف
زیں چشمِ آب خیز رواں جو بیک طرف

رنجور دار را غمِ رنجورِ جاں گداز
فانوس بیقرار ز سوز و گدازِ شمع

عشاق مرگِ خویش بہ جاں آرزو کنند
پروانہ را چہ غم بود از ترکتازِ شمع

پروانہ جانِ خود بتفاخر نثار کرد
در خدمتِ شہنشہِ گردن فرازِ شمع

نتواں بدیدہ حُسنِ جہاں سوزِ یار دید
زیں وجہ قانعم بہ رخ دلنوازِ شمع

ویرمی چو پئے بحسنِ حقیقت نہ بردہٗ
رویت غنیمت است ز حُسنِ مجازِ شمع

ای بفکرت دل از جہاں فارغ
روئے بنما شوم ز جاں فارغ

با جبینِ شگفتہ روئے نمائے

از بهارِ زندگی بے زر چہ حظ

تلخیِ دشنامِ یارم آرزوست
در مذاقِ عشق از شکّر چہ حظ

با خیالِ آبِ شمشیرش مرا
از زُلالِ چشمۂ کوثر چہ حظ

عاشقاں را بے لبِ میگونِ یار
دیری از دورِ مئے احمر چہ حظ

پروانہ آشکار نمیکرد رازِ شمع[1]
گل کرد عاقبت ز زبانِ درازِ شمع

پروانہ سوخت خاک شد و سر بباد داد
پروا از و نکرد بنازم بنازِ شمع

---

[1] پروانہ یعنی عاشق اسرارِ عشق را ظاہر نہ ساخت شمع یعنی معشوق از زبانِ درازِ خود در مجالس افشاءِ اسرارِ عشق کرد عاشق را ہیچ خطا نیست ۔

عاشقم مونسم شبِ تار است
ماہتابم غلط چراغ غلط

سرکشی از دل و دماغم بُود
عاقبت دِل غلط دماغ غلط

یار[1] در خانہ یافتم آخر
داشتم پے غلط سوراغ غلط

لبِ لعلش ببوس اگر بے دیری
ہوسِ لعلِ شب چراغ غلط

از حیاتم بے مے و ساغر چہ حظ
گر بود ایں ہر دو بے دلبر چہ حظ

چوں خزانم گنجِ زر یا رب بدہ

---

[1] یار یعنی معشوقِ حقیقی در خانۂ دل خود آخر کار یافتم بہ باعث پے غلط و سوراغ غلط جستجو ے یار در اطراف میکردم ؛

عاشقم با خبرِ خسرو و شیریں چہ غرض

خاطرم بردہ خیالِ لبِ میگونِ کسے

با خیالِ لبِ جام و مئے رنگیں چہ غرض

دیر ہی از دوستی و دشمنی ام فارغ بال

چہ مراد است ز تحسین و بنفریں چہ غرض

بے رخِ یار سیرِ باغ غلط

ریختن بادہ در ایاغ غلط

در گلستاں بپاے سروِ سہی

بے سہی قامتش فراغ غلط

ساغرش[1] دور از لبِ یار است

در دلِ لالہ نیست داغ غلط

---

[1] ساغرِ لالہ از لبِ یار دور است یعنی کہ یار در جامِ لالہ شراب کشیدہ است ازیں وجہ لالہ را داغ بر دل است۔

گریه[1] افگند به پایم زنجیر
بسکه گِل کرد که پا نیست خلاص

در خیالاتِ لباسم[2] و بری
چه کنم بندِ قبا نیست خلاص

بے رخش در چمنم باگل و نسرین چه غرض
با گهی سرو چه مطلب به یاسمین چه غرض

هوسِ بوسه زیاقوتِ لبش دارم و بس
با مَے لعلم و با جامِ بلورین چه غرض

غرض از سیرِ کتابم خبرِ فرہاد است

---

[1] کثرتِ گریه برراه نه آنقدر گِل کرد که پاے از گِل خلاص شدن نتوانست گِل گویا که زنجیر پاے شد ؛

[2] در خیالاتِ لباس یعنی خیالاتِ متقلد و باطل دارم چراکه بندِ قباے یار و انیست و حصلِ او که کار اصل است صورت پذیر نیست ازیں وجه خیالاتِ پریشاں میدارم ؛

طوطی از سلسلہ ہا نیست خلاص
سوختتم[۱] شمع صفت استادہ
اینچہ بزم است کہ جا نیست خلاص
چہ کنم[۲] چارہ کہ از بادِ سحر
غنچہ بستہ ما نیست خلاص
بر درِ پیر[۳] مغاں مینالم
کہ درِ مغ بچہ ہا نیست خلاص

۱؎ معنی ایں کہ مانندِ شمع کہ ایستادہ مے سوزد من ہم دریں مجلس ایستادہ سوختم چرا کہ دریں مجلس از سببِ کثرتِ مجلسیاں جائے در مجلس خالی نیست ۔

۲؎ چہ علاج کنم کہ از بادِ صبح غنچہ بستہ ما یعنی دلِ ما خلاص نہ شد معنی ایں شعر شاملِ معنی شعرِ دوم کہ پائینِ ایں شعر بقالبِ تحریر آمدہ است است ۔

۳؎ بر دروازہ پیرِ مغاں یعنی پیر مرشدِ پاکِ خود نالہ میکنم کہ غنچہ دلِ ما بستہ است توجہ فرمایند کہ خلاص خواہد شد بر درِ مغ بچہ ہا یعنی شاگردانِ مرشد رفتہ بودم دروازہ آنہاں بند بود مدعا ایں کہ شاگردان فتحِ بابِ من نہ شد از مرشدِ کامل فتحِ بابِ من تواند شد ۔

جگر داری گفتم تا چند باز خم جگر دارش
بہائے بوسہ نقد جاں اگر منظور خواہد شد
چرا دیری ہے بوسہ لب لعل شکر بارش

دلم از دام بلا نیست خلاص
یعنی از زلف دوتا نیست خلاص
بلبلاں بستۂ دام اند چہ شد
کہ دریں باغ صبا نیست خلاص
یار آئینہ بکف منتظر است

اے یار یعنی معشوق حقیقی انتظر در دست گرفتہ انتظار مے کشد کہ طوطی را تربیت خواہم کرد اما طوطی از سلسلہ ہا آزاد نیست کہ نزدیک او رود خلاصۂ معنی ایں است کہ معشوق حقیقی ہمہ سامان تربیت در انتظار طالب است اما طالب از سلسلہ ہائے ہوا و ہوس رہائی ندارد چگونہ نزدیک معشوق حقیقی کہ مطلب طالب است تواند رسید وقتیکہ از سلسلہ ہائے ہوا و ہوس خلاص خواہد شد تواند رسید:

زشعرِ دیبرِ ی کشمیر لذت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیریں منش ہے طبعِ غزل گوئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گل چیند ز گلزارش
کہ از مژگانِ خورشید است خارِ چارِ دیوارش
دریں باغ از جنونِ بوالہوس چوں غنچہ خندانم
کہ گل چیدن تمنا کرد از گلزارِ رخسارش
بترکِ بادہ واعظ گفت میدانم پریشاں گفت
کہ آید یادِ نوروزی کند آشفتہ دستارش
بصحرائے جنوں آہوئے مجنوں الفتے دارد
کہ از پا میکشد از سوزنِ مژگانِ خود خارش
نخست از یک نگاہے نیم بسمل کرد عالم را
نمیدانم چہا آخر کند چشمِ ستمگارش
بہ تیغِ غمزہ آں دلبر بلا کم میکند آخر

چسان دستم رسد یارب بچنین عنبرین مویش
که دل چون نافهٔ چین خون شده است از چین ابرویش

چسان آن طرهٔ مشکین بچنگ آرم به بیداری
که در خواب سحرگاهی نکردم از ادب بویش

دِ دِل را چسان زنجیر خواهم کرد معذورم
که شد پای خیالم بستهٔ زنجیر گیسویش

خیالِ ساده رویان جهانم رفت از خاطر
که دی در خواب خوش دیدم صفای روی نیکویش

پریزاریکه دی در خواب دیدم طرفه صحرائیست
پری دیوانه گردد با خیالِ چشم آهویش

خدا را ای صبا از منزل جانان پیامم دِه
بسی رفتم به بستانها ندیدم نو گل رویش

حصول از چار سوی دهر مطلبهای بی معنیست
خوشا فرخنده آنکه بی مطلب روم سویش

بعالم ہر زہ گشتم عمرہا بہر تماشائش
بجز آیینہ دل نیست عکسِ روے زیبائش

ز سر تا پاے چون آئینہ گشتم محوِ حیرانی
کہ در آئینہ دل یافتم عکسِ سراپائش

سہی سرو خرامانش بخوابم مستِ عشرت کرد
چو مینائے شرابِ ناب کردم در بغل جائش

بدستم داد جامِ بادہ دادم دادِ عشرتہا
زدم یک بوسہ از مستی بہ لعلِ بادہ پیمائش

خراماں بادہ در سرعت از پیشم زخویشم برد
کہ نقشِ پاے ساقی نیست کم انجام صہبائش

کتابِ عشق را کردم مکرر سیر سر تا پا
مگر محتاجِ تعلیم تفسیر معمائش

دل دیری بجاے خویش با تو غیر و امکین بود
زخویشش برد اول بار آخر بردازجائش

که صورت بست بر خاکسترم نقش قدمهائش
کجا با روے خوبش ماه کنعاں را خریدار یست
خراج مصر مے ارزد لب لعل شکر خائش
مگر چوں ماہ نخشب صورتم بستند از سیماب
که بیتابم مدام از شوق روے ماہ سیمائش
دہان تنگ آں دلبر مگر مہر سلیماں است
ولایتہاست در زیر نگینم از تولائش
چراغ ہستی خود را اماں میخواہم از صرصر
تمناہاست در خاطر که سوزم در تمنائش
ندارم آنقدر طالع که بر گرد سرش گردم
مگر قرباں شوم بر پاے قربان سراپائش
چراغان جہاں را از نظر افگندہ ام دیری
ز داغ عشق مے نازم که در دل گرم شد جائش

که بی صبر و قرارم با خیال سنبل گوشش
معماهای حسن با سبزه را تشریح و توصیف است

خط سبز یکه پیدا شد بگرد صفحهٔ رویش
مگو از سنبل تر آب میریزد بهار خط

که آب رفته باز آورد این نو سبزه در جوشش
مناز ای دل که دلبر گفت من دلسوز عشاقم

که جان و مغز جانم سوخت ناز چشم جادوش
چرا مجنون صفت گیرم به آهو انس در صحرا

که انس و اختلاطم هست دائم با سگ کویش
بهای استخوانم جوهری لعل و جواهر گفت

که بسمل گشته ام از تیغ جوهر دار ابرویش
ازین اشعار تر یارب که دیری گفت میگویم
که آب زندگی همواره جاری باد در جویش

چه شد در زندگی محروم ماندم از کف پایش

نشستم بر سرِ آتش چو دیدم گرمیِ خوش
شمارِ ریگِ صحرائی جنون افگند از کارم
جنونم کارفرما شد کشیدم در ترازوش

به سویم بادِ نوروزی خبر از وصلِ یار آورد
چو گل خندان و چون بلبل غزل‌خوان می‌برم سوش

چرا در فکرها مانم که بستاند اجل جانم
کنم این رشته را پیوندها با تارِ گیسوش

نبست تا اینکه دلبر شانه زد زلفینِ پرچین را
نگارستانِ چین گل نافهٔ چین است شب‌بوش

ز روبه‌بازیِ یارانِ دنیا ایمنم دیری
که دائم شیرگیرم با خیالِ چشمِ جادوش

ز بختِ سبز رفتم یک سحر در گلشنِ کوش
ز سوراخِ در و دیوار دیدم نوگلِ روش
چسان طرفِ چمن در سایهٔ سنبل برد خوابم

پشیماں قمری از عشق سہی سروِ چمن گردد
اگر طرفِ چمن گردد سہی بالائے دل جوشش

بلعلِ نو شنیدنش بکارم نوشدار و نیست
کہ بر دل از ستم کاری ز زخمِ شمشیرِ ابروئش

بپائے سروائے دیری بساطِ سبزہ گستردند
بیا بنشیں بزن جامے بیادِ نو گلِ روئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گردد گرد مشکوئش
مگر شیرِ فلک گر دید بر گردِ سگِ کوئش

شکارِ لاغرم اما ز بختِ خویش مے نازم
کہ از بس شیر گیریہا شکارم کردہ آہوئش

چساں ایں خاطرم از ورطۂ غم بر کنار آید
کہ دارم صد خطر از چار موجِ چارابروئش

زگرمیہائے آں دلبر خیالِ خام مے پختم

مگر گل دیده ام از رخنهٔ دیوار گلزارش

دلِ دیوانه ام را اشتیاقِ سیرِ گلزاریست
که مژگان بر نتابد دستِ خارِ چار دیوارش
کس از گلزارِ حسنش گل نچیده است و نخواهد چید
مگر از سبز بختی ها کسی بر سر زند خارش
خیالِ عالیِ دیرینه بس بیدار مغزِ ماست
که در خواب این غزل گفته است شب طبعِ هشیارش

نه تنها نکهتِ جان است بوی عنبرین مویش
روان بخش است عالم را شمیمِ خلقِ نیکویش
چمن صحرای چین است هر غنچه گویا نافهٔ چین است
درین گلشن عبیر آورد باد از گلشنِ کویش

این خلاصهٔ معنی شعر این است که کسی از گلزارِ حسنِ یار گل نچیده است و نخواهد چید معنی آن را پیدا است که هیچ کس با شاهدِ حقیقی واصل نشده است و نخواهد شد ماهیتِ او نیافته است شاید کسی از روی خوش قسمتی خاری از گلزارِ حسنِ آن شاهدِ حقیقی بر سر زند یعنی شمهٔ از قدرت های او دریابد ؛

نتواں بخلق گفتن از نامش و نشانش
صہبائے ارغوانی بے یار خوش نباشد
دیریست بنوشش جامے بیادِ روئے ارغوانش

زاکت آنقدر ہا جوشش زند از روئے گلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گل شد شمع رخسارش
زدم گل بر سرش از بس نزاکت در خطر دارم
مبادا آتش گل شعلہ انگیزد ز دستارش
خیالِ بوسہ کردم تلخیِ مرگم بیاد آمد
کہ خواہد جان شیریں را بدل لعلِ شکر بارش
ندارم جرأت بر در زدن گلزارِ حسنش را

لے من خیالِ بوسہ گیریِ لبِ یار در دل کردم ہماں وقتم از تلخیِ مرگ یاد آمد بدیں وجہ
کہ معشوق عوضِ بوسہ جاں خواہد طلبید بوسہ گرفتن جاں دادن است ؛
سے بر دروازہ گلزارِ معشوق کہ در خواستِ کشادن در طاقتِ صدا کردن ندارم اما از راہِ رخنہ دیوار تماشائے گل کردہ
ہ ستم اصلیت معنیِ شعر ایں است کہ با معشوق جرأتِ وصال ندارم اما از دور حسنِ معشوق را نظارہ مے کنم ؛

دل دیرمی مباد از اختلاط زلف او غافل
گرفتاری است آغازش پریشانیست انجامش

تیغ است مینی او دارم بدل نشانش
یا ناوکیست پیکاں از غنچہ دہانش
چشمش کشید خنجر شمشیر آخت ابرو
من عاشقم چہ ترسم از زخم این و آنش
ہر چند در خیالم ہیچ است ہیچ در ہیچ
امّا بہ پیچ و تابم از دوری میانش
دلبر سحر بخوابم از نیم ناز دل برد
یک بوسہ داد آخر کردم نثار جانش
بلبل درین گلستاں صد داستاں سحر خواند
امّا نخواند حرفی از شرح بوستانش[1]
دوشم بخواب شیریں آں نوش لب شکر داد

[1] بوستاں دریں جا اشارہ از رخسار معشوق است ۞

سپر شد آب تیغ از بیم ابروے سیہ فاشش

چہا از شوخ چشمہاے آں صیّاد میگویم
کہ چوں چشم پری شوخست چشم حلقۂ دامش

صبا[1] آشفتن دستار او نزک ادب باشد
ز نقش پا پیام آور کہ میبوسم بہ پیغامش

کجا[2] لطف کف ساقی تو اندرفت از یادم
بجاے رشتہ بر انگشت پیچیدم خط جامش

دواے[3] چشم بیمارش ندیدم گل شکر یارب
سپردم جان شیریں را بتلخی ہاے بادامش

۱؎ اے بادِ صبا دستارِ آں معشوق از ہوا پریشان مکن کہ بے ادبی است از نقش پاے معشوق پیغامے بیار کہ آں پیغام را بوسہ خواہم زد بوسۂ پیغام زدن حرفِ معروف است ؛

۲؎ مہربانیِ دستِ ساقی چگونہ فراموش خواہم کرد بابتِ یادگیری از خطِ جام رشتہ بر انگشت پیچیدہ ہستم نوعیکہ از رشتہ بانگشت پیچیدن سخنیٔ یادے آید بداں نوع از رشتۂ خطِ جام کہ ساقی بخشیدہ است مرا مہربانی ساقی یاد آید

۳؎ علاجِ بیماریِ چشمِ یار از گلشکر صورت پذیر ندیدم ازیں وجہ جانِ شیریں خود را بتلخی ہاے بادام یعنی چشم معشوق ملحق کردم تلخ و شیریں باہم ملحق شدہ معتدل میشود مغزِ معنیِ شعر ایں است کہ چشم بیمارِ معشوق جانسپاریِ عاشق میخواہد ؛

غنچہ[۱] از ریزۂ زر وقت تبسّم زد لاف

دہنش خندہ زناں کرد عیاں گوہر خویش

پردہ[۲] از خویش براندازو جہاں حیراں کن

دلبری آئینہ نہاں چند بہ خاکستر خویش

دل من ہم آب شد در خون نشست و نیست آرامش

اگر بلبل زنجد شبنم گل ہے نہم نامش

دلبری[۳] ہا عبث آئینہ صاف و شستہ میگوید

۱ غنچۂ گل کہ اندکے ریزۂ زرد ارد ولاف زنی کرد دہان معشوق برنا نیب ہو دۂ غنچہ خندہ زدو گوہر ہائے دندان معشوق کہ دُرہائے بے بہا ہستند عیاں شدند ؛

---

۲ مراد شعر ایں است کہ اے دلبری پردہ از خود دور کن یعنی کہ اہل جہاں اصلیت خود و جوہر خود ظاہر ساز جہاں از دیدن جوہر جلال شما کہ جان جاناں در وجود شما ست دیدۂ حیراں خواہد شد آئینہ خود را تا چند زیر خاکستر وجود خود پوشیدہ خواہی گذاشت ؛ ۳ یعنی ایں شعر دقیق است بدیں گونہ معنی است کہ با تیغ ابروے یار دلبری نباید کرد چرا کہ آئینہ صاف و شستہ میگوید کہ آب تیغ یعنی جوہر تیغ از خوف تیغ ابرو سپر گرفتہ است بدیں وجہ آئینہ میگوید کہ خود آئینہ آب دار را صورت سپر است از ہماں صورت خود شہادت میدہد کہ بدیں نمط آب تیغ ہم سپر شدہ است

عالمے غنچۂ پیکانِ تو زد بر سرِ خویش
جانِ من سبزۂ تیغِ تو شد از جوہرِ خویش

بہرِ مشقِ تو دگر لالہ بہ سامانِ دوات
ورقِ گل ز رگِ خویش زند مسطرِ خویش

روغنم از مغزِ ہُما خورد ز آغازِ شباب
استخوانم کہ گُنی دستہ پےِ خنجرِ خویش

چشمِ امداد[1] ز کس نیست کہ مرہم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

جان و دل دادم و آہے[2] بفلک بر نکشید
بسکہ شرمندہ ام از ماہِ حیا پرورِ خویش

---

[1] امیدِ امداد از کسے ندارم کہ داغِ دلِ مرا علاج بمرہم خواہد کرد البتہ و داغِ دلِ خود را از اخترِ طالعِ خود پنبہ خواہم نہاد و معالجہ خواہم کرد یعنی کہ در دنیا کسے سوائے اخترِ طالعِ خود مددگار نیست ؀

[2] جان و دلِ من برباد رفت اما آہے نہ کردم بدیں وجہ کہ معشوقِ من حیا پرور است مبادا از آہِ من عشق بازی ظاہر خواہد شد۔ آں معشوقِ حیا پرور را خجالتے پیدا خواہد شد ؀

بلبلِ شعلہ خو دریں چمنم
نو گلم شعلہ نو بہار آتش

شعلہ خو عاشقم برائے من است
زلف دود و رخِ نگار آتش

نیست جائے قرار چوں آیم
بسکہ بعد از دلم قرار آتش

بر سرِ[1] خاک آبروے مریز
مدہ از دست زینہار آتش

ترسم از سوزِ داغ دل آخر
جوشد از چشم اشکبار آتش

آنچہ سوز است در دلِ ذرّی
کہ رقم کرد بار بار آتش

---

[1] معنی ایں است کہ اے عاشق از دست ہرگز آتش مدہ اگر از دست خواہی داد آبرو یعنی بر خاک ریختہ خواہد شد۔

ہر شعلہ گل است دُود سنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

از جلوۂ خود رُخِ پری را
پامال کند نگارِ آتش

گلچینِ چراغِ آفتابم
در محفلِ شہریارِ آتش

اخگر ہمہ لعلِ شب چراغ است
از دولتِ بے شمارِ آتش

ہر شام و سحر چو شعلہ لرزاں
خورشید بروزگارِ آتش

در مجمرِ سینۂ دبیریؔ امشب
دل سوخت بانتظارِ آتش۔

از ازل یا منست یارِ آتش
ہم بغل شعلہ ہمکنارِ آتش

خورشیدِ فلک گلیست خُودرو
با جلوهٔ نو بہارِ آتش

از پادشہاں خراج گیرد
ہر بندۂ داغدارِ آتش

طفلِ دلِ من ز شعلہ خوئی
دارد ہوسِ کنارِ آتش

باآنکہ ز مے دماغ سوزم
از سر نرود خمارِ آتش

سرمستِ شرابِ ارغوانم
با شاہدِ گل عذارِ آتش

از گرمیِ آہ جان و دل سوخت
دیگر چہ کنم نثارِ آتش

جاں سوختۂ شرارِ آتش
دل بندۂ داغدارِ آتش

لاله را[1] نعل در آتش کمرِ کوه فتاد
گرمیِ داغِ دلم زد به بیابان آتش

جلوهٔ حُسنِ جهان سوز تمنا چه کنم
که فگنده است خیالش بدل و جان آتش

گر بطرفِ چمن[2] آن رشکِ چمن رخت کشد
با گل و لاله شود دست و گریبان آتش

شعلهٔ فکرتِ ذُیری چه رسائی دارد
که ز کشمیر رسیده است با یران آتش

دل بُرد ز من شرارِ آتش
جان نیز کُشم نثارِ آتش

---

[1] خلاصهٔ معنی این که داغِ دلِ من از روے حدّتِ گرمی صحرا را آتش زده لاله را بر کمرِ کوه که در آنجا قیامِ اوست نعل در آتش افتاد یعنی اضطراب پیدا شد که مبادا این جا هم شعلهٔ آتش رسد و را سوزد

[2] معنیٔ این شعر چنین است که هرگاه آن رشکِ چمن یعنی آن معشوق در چمن خواهد رسید از رشکِ آن معشوق چمن را آتش خواهد گرفت بدین وجه آتشِ ها گل و لاله دست و گریبان خواهد شد ؛

باز بانِ تیز اگنوں در چمن خار است و بس

شبنم از دردِ نہانی بسے بیچارہ گیست
چارۂ ایں درد یارب چشمِ بیمار است و بس

لالہ با داغِ دل و با خارِ حسرت رفت گل
وائے در طرفِ گلستاں خارِ دیوار است و بس

بسکہ کم جوہر شناسا شد در بازارِ عشق
گوہرِ عشقِ مرا دیری خریدار است و بس

بے رخت رنگِ بہار اے گلِ خنداں آتش
دودِ بوئے گل و گل شعلہ گلستاں آتش

باغباں تخمِ شرر کاشت دریں باغ مگر
کہ دمید است بجائے گل و ریحاں آتش

آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بکاشانہ یاراں آتش

شتابِ رنگِ گُل بیتابیِ شبنم دلالت کرد
بآبِ رنگ در دنیا نمی‌باشد دوامِ کس

کس آگه از حریفان نیست دیری طرفه کاری کرد
که نزدیکِ بشر صهبا بذوقِ دل ز جامِ کس.

مطلب از سیرِ جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برای طُرّهٔ یار است و بس

بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

نیستم مستِ خیالِ دولتِ دنیای دُون
آرزوی خاطرم یک جامِ سرشار است و بس

نیست یارب در چمن از بادهٔ عشرت نشان
هر گُلی با ساغرِ خالی به گلزار است و بس

داستان گو عندلیبان[1] از گلستان رفته اند

---

[1] عندلیبان یعنی دانایانِ نکته سنج از گلستان یعنی از جهان رفته هستند حالا در چمنِ دنیا خار یعنی جاهلانِ زبان دراز موجود اند

که بشگافد بیک داغے برنگ لاله جام کس

مگر بر برگ گل کس نامه سوے کس رقم سازد
که مرغ آید بگلچیدن دریں گلشن ز بام کس

اگر ناکس[۱] نگیرد بر زبان نامم چه غم دارم
بیا میرزد نوشتم نامهٔ رنگیں بنام کس

برابر گشته ام با خاک رہ یارب چه خوش باشد
که پامالم کند روزے سمند خوش خرام کس

نکردم گرد بادش را دلیل راز پیچیده
صبا بسیار گردیدو نپرسیدم پیام کس

زبانم تیغ آہسم تیر اما جاے جرأت نیست
شہید دشنهٔ نازم چه جویم انتقام کس

اگر شمع است میکاہد وگر میناست میغلطد
به پیش قامتش در بزم ما مشکل قیام کس

۱۔ ہرگاہ ناکس یعنی رقیب عداوتاً نام من بر زبان نخواہد آورد چه پروا است شکر به خدا که من بنام یار نامهٔ رنگیں نوشتم اه البته نام من بر زبان خواہد گرفت ؛

بے خار گُلے درین چمن نیست
دیری ز چمن چو باد بگریز

در دل خانہ آہوے است اما نیست رام کس
بچشم یار مے ماند نمیگردد بکام کس

عبث[1] دام محبت تعلق در آفاق گستردند
کہ این آہو ز ہشیاری نمے آید بدام کس

بصحرائے کہ از مژگان آہو خار مے روید
من از وحشی مزاجی ہانخواہم بود رام کس

لبالب[2] شیشہ ما از مے مینا گدازی ہست

---

[1] این شعر تابع شعر بالا یعنی مطلع این غزل است ۔ معنی این شعر این است کہ خلق جہاں بے ہودہ برائے گرفتن آہو دام گسترده اند آں آہو یعنی آں معشوق در دام ہیچ کسے نخواہد آمد بلکہ بالمشقت نخواہد شد کہ ہوشیار و لاابالی و مستغنی است ۔ [2] در شیشہ ما آنچناں شراب شیشہ گداز دارد کہ بیک داغ شراب مانند لالہ کہ برگ ہائے او شگافتہ میباشند جام کس یعنی بوالہوس شگافتہ خواہد شد مضمون شعر این است کہ شیشہ دل من برداشت شراب عشق دارد جام بوالہوس طاقت برداشت آن ندارد ۔

گر نخوانند عندلیباں شعرِ دیری در چمن
رنگِ گُل آہنگِ بُلبُل نیست اے یاراں عزیز

از شعلۂ آتشم چہ پرہیز
معشوقِ من است آتشِ تیز
بر چہرۂ دل کُشائے آتش
دُود است چو زُلف عنبر آمیز
در گلشنِ شعلہ خیزِ آتش
خورشیدِ فلک گُل است نوخیز
مستِ طربم ز شوقِ آتش
نے نے ز شرابِ عشرت انگیز
اے ساقیٔ شعلہ خو عطا کُن
از آتشِ تیز جام لبریز
وانگاہ ز شیشہ خانۂ دل
یک قطرۂ مے بساغرم ریز

از غمزہ مریز خون دیری
این قصہ بنامِ دیگر انداز

قطرہ ہاے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتہ آنسے گوہرِ غلطاں عزیز

بے خبر پیرِ یکیہ از لولوی لالاے دل است
داند از بیدانشیہا گوہرِ دنداں عزیز

آرزومندِ گلِ بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نوگلِ خنداں عزیز

معنیٔ رنگیں برایم نوگل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

نوگلِ کشمیر و رنگِ نو بہارِ زندگی
ہر دو باشد خاطرِ عشاق را یکساں عزیز

از بہارستانِ کشمیرم چہ لازم قیل و قال
کز بہارستانِ فردوس است خارستاں عزیز[1]

[1] خارستان اشارت از خارستانِ کشمیر است ۔

اے تیغِ تو از سراں سر انداز
سیمرغ زنا وکت پر انداز
چوں مشعلِ روز رُخ بر افروز
در مجمرِ عشق اخگر انداز
از چرخ ستمگری میاموز
بنیادِ ستم ز پا بر انداز
در مجلسِ ما بیا و بنشین
صہبائے طرب بساغر انداز
بکشا ز کمر نیام و ترکش
یک چند حریر[1] در بر انداز
شمشیر بہ قتلِ من مکُن تیز
بر سینۂ خصم خنجر انداز

[1] حریر در بر انداختن بمعنی اشارت از لباسِ عشرت پوشیدن و بآسایش نشستن است یعنی اے دوست ترک جنگ جوئی کردہ عشرت و آسایش کُن۔

اے روئے تو آتش جہاں سوز
چشمت بہ نگاہِ گرم جاں سوز
اے تازہ بہار ایں چہ رنگ است
بر سر زدۂ گلِ خزاں سوز
مرگ آمد و سوخت مغز جانم
عشق است ہنوز استخواں سوز
اے شمع زباں مسوز خواہم
امشب ز فسانۂ زباں سوز
از شیونِ عندلیب داغم
یارب رُخ کیست گلستاں سوز
دل در خم زلف خانہ کردہ است
شوق است ہنوز خانماں سوز

دیری بزمیں گذاشت نامے
از شعلۂ آہ آسماں سوز

لالہ را داغ شد از تہمتِ جام
میکشم جام بہ گلزار ہنوز

خانہ ہا تہمتِ مے کرد خراب
میروم مست بہ بازار ہنوز

رفت برباد بہارِ عمرم
مستم از بادۂ گلنار ہنوز

جگرم خوں شد و از دیدہ چکید
میخورم زخمِ جگردار ہنوز

گلِ داغ[1] از چمنِ سینہ شگفت
بلبلے نیست دلِ افگار ہنوز

دیری از زخمِ زباں کشتہ شدم
یار دارد سرِ پیکار ہنوز

---

[1] گلِ داغ از سینۂ من ظاہر گردید امّا ہنوز کدام بلبل کہ عاشقِ گل است از روئے عشق ایں گل دل افگار یعنی دل مجروح ندارد مدّعا ایں کہ ہنوز کسے را از داغِ دلِ من اثرے و رحمے پیدا نہ شدہ است ؛

آنکہ[۱] در طرفِ چمن لالہ بسر مے گردد
خبرِ ایں دلِ داغستم شنید است ہنوز

جاں[۲] فدائے قدمت گرم رسیدی ساقی
چشمِ گلچیں بچمن گرم ندید است ہنوز

ویری[۳] از شیشہ مکن توبہ دریں جوشِ بہار
کہ سہی سروِ روانت نخمید است ہنوز

سوختستم سر دنہ شد یار ہنوز
داغستم از طعنۂ اغیار ہنوز

۱؎ آں معشوق از بے خبری کہ لالہ بر سر زدہ در باغ سیر میکند خبرِ دلِ داغِ من نشنیدہ است ورنہ بجائے لالہ دلِ داغِ مرا بر سرِ خود میزد و سیرِ باغ مے کرد۔

۲؎ ایں شعر مخاطب بہ ساقی است کہ اے ساقی جانِ خود بقدمہائے تو نثار میکنم کہ بسبقت کردی و جلد آمدی ہنوز گلچیں در باغ نہ رسیدہ است در موجودگی گلہا شراب کشی خواہد شد۔

۳؎ ۔ اے ویری بہار داست از شراب کشی توبہ مکن کہ ہنوز جوان ہستی سہی سروِ تو یعنی قدِ تو از پیری خم نہ شدہ است۔

دی پیرِ دیر گفت قدح نوش کن خموش

دیگر منال از غمِ ایام زینهار

گُل چو دیوانہ گریباں مدریدہ است ہنوز

آں پری طرفِ گلستاں نرسیدہ است ہنوز

داغم از جامِ گل و لالہ بگلگشتِ چمن

ساقی از پیرِ مغاں مے نخریدہ است ہنوز

بلبل از نالہ دریں باغ مکن پردہ دری

غنچہ از جیبِ حیا سر نکشیدہ است ہنوز

خاطرم[۱] سبزۂ نورستہ زرہ بُرد عبث

خطِ سبز از لبِ جاناں ندمیدہ است ہنوز

۱؎ خاطرِ مرا شوقِ تماشاے خطِ سبزِ لبِ معشوق است آں کہ سبزۂ نوزاد پیدا شد خاطرِ مرا بر تماشاے خود کشش کرد بہ غلط مرا گم راہ کرد کہ مرا ضرورتِ تماشاے سبزہ نہ بُود ؞

دیری از فکرت رنگین آخر
چنگ زد طبع تو با چنگِ بہار

رندی اگر ز دست مدہ جام زینہار
گردن مکش ز زلفِ دلآرام زینہار
اے بو الہوس مکوش کہ عنقا شکار کرد
بگذر ازین خیال منہ دام زینہار
تا نقشِ بندہ گی نزنی بر نگینِ دل
اے نام جوے دہر مجو نام زینہار
گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دہر مجو نام زینہار
خواب دراز سلسلہ جنبانِ مرگ ہست
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار
سر خوش بیادِ نرگسِ مخمورِ یار باش
مستی مکن ز جام مے خام زینہار

اینچه رنگ است و چه نیرنگِ بہار

بے رخش لالہ داغ است چمن
غنچہ گشتہ است دلِ تنگِ بہار

بارخش ریخت بقائم آخر
در چمن فوجِ ظفر جنگِ بہار

زرِ گل کرد نثارِ سرِ دوست
مرحبا دانش و فرہنگِ بہار

مرغِ[1] زیرک بچمن خواب نہ کرد
یافت عزمِ گل و آہنگِ بہار

بلبل از سادہ دلی یک رنگ است
در چمن با گلِ صد رنگِ بہار

غنچہ گردید دلِ اہلِ سخن
باچنیں قافیۂ تنگِ بہار

---

[1] مرغِ زیرک در چمن مستِ خوابِ غفلت نہ گردید بدیں وجہ کہ دریافت کرد کہ گل و بہار جلد خواہد رفت

و بے وفا ہست مرادِ شعر ایں است کہ خردمند غافل نہ خواہد شد کہ دنیا ناپائدار و بے وفا است ؛

اے طبیبان با سپستانم چہ کار

طالعے[1] دارم کہ یارم یاور است
با مہ و برجیس و کیوانم چہ کار

شاہِ من پرتاب سنگھ است از ازل
با گلہ داران دورانم چہ کار

واعظا با سلسبیلم در بہشت
بے سہی سرد خرامانم چہ کار

قبلۂ حاجاتِ من دیر است و بس
ذہیمی استم با مسلمانم[3] چہ کار

خاطرم بُرد گل و رنگِ بہار

---

[1] طالع بمعنی ساعت تولد است معنیِ شعر ایں است کہ بر طالعِ سعید و قوی زادہ ہستم آنقدر قوتِ طالع دارم کہ یار مرا یاور شدہ است من بمراد رسیدہ استم حالا با خیالِ سعید و نحسِ سیرِ ستارہ ہا چہ کار دارم بقولِ اہلِ تنجیم قوتِ طالع از کرۂ قوتِ ستارہ ہا فوق است یعنی کسے کہ طالعِ قوی داشتہ باشد پروائے سعید و نحسِ کواکب ندارد۔

الفتم با خویش و با بیگانہ نیست
عاشقم با این و با آنم چہ کار

عاشقم تعلیم عشقم از بر است
اے معلم با دبستانم چہ کار

عشق بیژن[۱] خواندم از شہنامہا
ورنہ با ایران و تورانم چہ کار

از گریباں چاکی اے مجنوں متاز[۲]
بے لباسم با گریبانم چہ کار

از ازین دو پستاں بہ شدم

---

[۱] داستانِ قصۂ عشقِ بیژن کہ بر دخترِ افراسیاب عاشق شدہ بود در شاہنامہ درج است خلاصۂ شعر این است کہ من سیر کتابِ شاہنامہ بابتِ خواندن قصۂ عشقِ بیژن کردم ورنہ مرا با قِصّہ ہائے ایران و توران کہ در شاہنامہ نوشتہ اند چہ کار بُود ٭

[۲] اے مجنون از گریبان چاک کردنِ خود نازش مکن من عریاں ہستم جامہ ندارم با گریباں چاک کردن چہ کار دارم تو ہنوز جامہ پوشیدہ ہستی جامہ مراد از تعلقاتِ دنیا است ترا ہنوز با دنیا تعلق است من از تعلقاتِ دنیا درگذشتہ ہستم این شعر خطاب بمجنوں است

اے دل اندر زلفِ پیچاپیچ او پایاں کجاست
گر بصد فرسنگ گردی مست فرسنگِ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر است
بادہ را از قربِ گلبرگِ ترش رنگِ دگر
داشتم کوہِ تحمّل طاقتم اکنوں نماند
بر سرم اے آسماں ہر دم مزن سنگِ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیِ دیری چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

بے مرخش طرفِ گلستانم چہ کار
با گل و نسرین و ریحانم چہ کار
با لبِ جوے و لبِ جامِ شراب
بے لبِ میگونِ جانانم چہ کار
در خیالم قامتش افروخت شمع
با سہی سرو و چراغانم چہ کار

صبح[1] پرسید کہ میناے فلک شب کہ شکست
دیری از مستی مے بود بخواب دیگر

✻

چشم فتانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صلح میسازد پے جنگِ دگر
تیغِ[2] من چون سوسن از زنگار جوہر میدہد
نالہ ام از سرمہ چشمت بآہنگِ دگر
کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یکسرِ مو از دو گیسوے تو در چنگِ دگر

---

[1] خلاصۂ معنی این کہ دیری کہ مصنف این دیوان است شبانہ بموجب مستی شراب آن قدر در خواب سنگین بود کہ وقت صبح از فلک پرسید کہ دوش شب از شور و غوغاے انقلاب دنیا از خواب بیدار نشد - درین بارہ ہم اشارت است کہ دیری بعد فناے دنیا زندہ و موجود است۔

[2] معنی شعر این کہ از روے سرمہ در آواز قصور پیدا مے شود و صداے بلند کردن نمیشود مگر نالۂ من از سرمۂ چشم یار صداے بلند پیدا کرد نوعیکہ تیغ سوسن را از زنگار سبزے قصور پیدا نے شود بلکہ جوہر پیدا میگردد۔

روے محبوبِ ترا غازہ حجابِ دیگر
عرقِ شرم بود بندِ نقابِ دیگر
نہ نہم لختِ جگر بر سرِ آتش چہ کنم
کہ پسندِ دلِ او نیست کبابِ دیگر
آسماں ساغرِ خورشید عبث آوردے
مستیٔ دل بود از جامِ شرابِ دیگر
بہ بستاں نہ روم سیرِ گلستاں نہ کنم
مصرعِ زلف بخوانم ز کتابِ دیگر
حلقۂ چشمِ پری نیست مہیّا چہ کنم
شوخِ من پا نگذارد بر کابِ دیگر
باقی از زلفِ تو جاں ز عبث امروزم
با خطِ روے تو فردا ست حسابِ دیگر

بہ رنگِ لالہ بہ بزمِ چمن پیالہ بگیر
ز رنگِ غنچۂ عنبر از رنگِ رخِ بے لالہ بگیر

گرہ ز شیشۂ دل جو کہ و خمار شکن
بیا کہ گفت کہ جامِ مے دو سالہ بگیر

نسیم غالیہ سائے بہار گفت کہ جام
بیادِ روے بُتِ عنبرین کلالہ بگیر

دلم ز نالۂ بلبل دریں چمن تنگ است
بسرمہ سا نظرے چند راہِ نالہ بگیر

بگردِ ماہِ رخت ہالہ شُد ز خط پیدا
دلِ رمیدۂ مارا بدامِ ہالہ بگیر

بمستِ سیرِ کتاب آے صبا ہدایت کُن
ز پیرِ میکدہ تعلیمِ یک پیالہ بگیر

بکنجِ خانۂ غم دل نمیشود زائل
بیا بمیکدہ دیری بکف پیالہ بگیر

آں لبِ نوشش ز جاں است لذیذ
واں دہن بیش از آں است لذیذ
گرچہ دشنام لبش تلخ تر است
وعدۂ لطفِ نہاں است لذیذ
گفتم از تلخیِ دشنام غلط
چوں طبرزد سخناں است لذیذ
زہر در جام اگر مے ریزد
از کفِ پیرِ مغاں است لذیذ
بادۂ تلخ بہ پیری یارب
با رخِ تازہ جواں است لذیذ
قانعم نعمتِ الواں چہ کنم
دمِ آب و لبِ ناں است لذیذ
شعرِ دیریؔ بجہاں شکر ریخت
خلق را کام و زباں است لذیذ

آن ساده رُو چگونه بما روبرو شود
آئینه پیش روی خود از حیا نبرد
بُرد است شعرِ دلکش من هوش دلبران
ذیری دلم کشاکش زلف دوتا نبرد

بیقراری پنبه بردا غم چو سیماب آورد
آتش تیز است خاکستر کجا تاب آورد
شوق امشب تیشۂ فرہاد بر دل میزند
دیده را افسانۂ شیریں کجا خواب آورد
از برم جاں رفته جاناں میرساند زال خیج
نوشِ دارو را پس از مردن به سہراب آورد
در چمن جام گل و نرگس بہار آورده است
وقت ساقی نوش که مینای مئے ناب آورد

بے سبب ذیری نکردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد که سیلاب آورد

حدیثِ عشق بخوانم ز گفتهٔ دیری
که مسیرِ معنویم حاصل از کتاب نه شد

از سرِ هوای پای نگارم قضا نبرد
نقشِ قدم ز مشتِ غبارم صبا نبرد

بکشا گره ز شیشهٔ دل ای نسیمِ صُبح
دردِ سرِ خمارِ صبوحی زما نبرد

آورد بادِ صُبح دریں باغ بوی زُلف
یک مُرغِ جاں ز حلقهٔ دامِ بلا نبرد

در بزمِ[1] یار دوش شنیدم طرب نه بُود
ساقی بشیشه خونِ دلِ من چرا نبرد

از دولتِ خیالِ سگِ کوی یار دوش
خوابم بزیرِ سایهٔ بالِ هما نبرد

---

[1] در مجلسِ یارِ عشرت نه بُود ساقی چرا خونِ دلِ من عوضِ شراب در مجلس نه بُرد یار را
خونِ من پسند است از خونِ من یادِ مستِ عشرت می شُد

دبیری از گرمیِ طبعم به تهِ خاکِ سخا
آنقدر سوخت که از گفته پشیمانم کرد

دلش به بزمِ طرب مائلِ شراب نه شد
ز داغِ عشق دلِ کس مگر کباب نه شد
چگونه بر لبِ میگونِ یار بوسه زند
لبم که جرعه کش از جامِ آفتاب نه شد
سوالِ بوسه مکن رائیگاں ازاں لبِ لعل
که نقدِ جاں به کف و حاصلم جواب نه شد
سکندر آبِ بقا جست و سعیِ بیجا کرد
چرا ز لعلِ لبِ یار کامیاب نه شد
دلم بر آتشِ رشکِ بهار مے سوزد
که گُل مقابلِ رویش ز شرم آب نه شد
فسونِ نرگسِ ساقی مگر کند کارے
که رندِ عشق بافسانه مستِ خواب نه شد

زیرِ لب[1] گفت شہِ حسنِ تو در گوشِ دلم
مور در قبضۂ خود مُہرِ سلیمانم کرد

پُر غبار است دلِ من زتماشائے جہاں
طلعتِ آئینۂ سیمابِ تو حیرانم کرد

پرِ پروانہ[2] ببالینِ من سوختہ بُود
شمع بے تاب شُد و خواب پریشانم کرد

نیلیِ روئے من از سیلیِ اُستاد غلط
زہرِ چشمِ تو سرایت بدبستانم کرد

آتشِ[3] شوق بلند دم شد و شُد مشکل کار
آبِ[4] شمشیرِ سیہ تابِ تو آسانم کرد

---

[1] شاہِ حُسن یعنی رُخسارِ یار آہستہ در گوشِ دلم گفت کہ مور یعنی خط در تصرّفِ خود مُہرِ سلیمان اشارتاً خاتمِ سلیمانِ حسن کہ نسبتِ خاتمِ پادشاہان است در آورد خلاصۂ معنی این کہ خود دہانِ یار را احاطہ کرد ؛ [2] در بالینِ من پرِ پروانہ بُود شمع بہ شوقِ پروانہ بے تاب شد مرا خواب پریشان گردید یعنی خواب کردن نہ شد۔ خلاصۂ معنی این است کہ فقط عاشق برائے معشوق کوشش نمیکند از طرفِ معشوق ہم برائے عاشق کشش است ؛

خاطر شگفته شد به هوای بهارِ حُسن
چون غنچهٔ که وا به نسیم سحر شود

حق در دلست و پے بحقیقت نبرده ایم
افسوس بر کسے کہ ز حق بیخبر شود

در سنگ گرچہ رخنہ ز اشکم پدید شد
امید نیست در دلِ سختش اثر شود

چون مہ گذشد به سینهٔ افلاک داغ ها
داغِ دلم که تیر فلک را سپر شود

دیمی نهفته ایم بدل دردِ اشتیاق
ترسم که اشک بر رخِ ما پرده در شود

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
سرم تیغ زد و لاله بدامانم کرد

آفتاب[1] از بس طرب طرفِ کلاہ خواہد شکست
ماہِ من چوں پردہ بر رخسارِ تاباں افگند

باچنیں رنگِ چمن ترسم کہ آتش نوبہار
بر سرِ شمشاد چوں سروِ چراغاں افگند

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ ہند
بسکہ تیز است ایں غزل آتش بایراں فگند

خاک ہے کہ از قدمش پے سپر شود
کحل البصر بدیدۂ اہلِ نظر شود

گلہا شدند آب ز شرمِ رخش بباغ
در آتشم کہ دامنش از آب تر شود

حیف آنکہ خاک بر درِ آں سیم بر نہ گشد
خاکش بسر چو گنج کہ مائل بہ زر شود

---

[1] وقتیکہ آں معشوق روئے خود خواہد پوشید آفتاب طرف خواہد شکست یعنی شاد و خرم خواہد شد ورنہ روبروئے آں معشوق خجل و غمناک است کہ جمال و جلالِ آں معشوق از آفتاب برتر و بہتر است

چو شیشہ[۱] سر نہ نہادی شبے بروے زمیں
کنی شکایتِ میناے آسماں تا چند

دلِ دو نیم ز دیری بہاے بوسہ بگیر
بہ نیم غمزہ بری نقد نیم جاں تا چند

گر نظر یا رب براں سروِ خراماں افگنند
از نظر قمری سہی سروِ گلستاں افگنند

با خطِ مشکیں رود گر در چمن آں سروِ ناز
سر بپاے نازکش چوں سایہ ریحاں افگنند

تیغ و خنجر مید مد چوں سبزہ و سوسن ز خاک
آں ستمگر سایۂ خود گر بہ بستاں افگنند

قتلِ عالم کرد اما فارغ آں قتّال[۲] نیست
تا چو سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں افگنند

---

۱ ایں بیت خطاب بہ کاہل است کہ اے کاہل شبے مانندِ شیشہ سر بر زمیں نہ نہادی یعنی ریاضتے و عبادتے نہ کردی شکایتِ ناہنجاریِ آسماں بے ہودہ میکنی ریاضت و عبادت باید کرد۔

۲ آں قتّال یعنی آں معشوق عالمے را ہلاک کرد اما ہنوز فراغت از فکرِ قتل ندارد آں وقت فارغ خواہد شد کہ مانندِ سوسن تیغ بر خاکِ شہیداں خواہد انداخت سوسن بمنزلۂ شمشیر از خاکِ مزار روئیدہ مے باشد

در جہاں آنانکہ عاری از تمنائے زر اند
دیرمی از تشریف شاہِ ہند میدازمدعا
غور مردانیکہ کسوت پوش از خاکستر اند

روی بکوئے رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تا چند
پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجام لالہ کشی آبِ ارغواں تا چند
بجانم از لبِ خاموشِ گل دریں گلزار
زعندلیب کنم گوش داستاں تا چند
بباغ و راغ چو پیر خزاں زرد افشاں باش
چو طفلِ غنچہ بصد پردہ زر نہاں تا چند
بکوئے میکدہ آمد چو گلفروش بہار
خرابِ جامِ گل و لالہ باغباں تا چند

جامہ زیبا نیکہ در باغِ جہاں گُل برسر اند
خار در پیراہن از شوقِ رُخِ آں دلبر اند
درمیاں با چہرۂ چوں زر منم برگردِ من
گُل رُخاں چوں برگہائے گُل پس یکدیگر اند
خاک بر سر عاقبت چوں گنجہا خواہند بُود
خواجگاں بیہودہ دائم آرزومندِ زر اند
حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ محشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند
ہر کسے جاں سوزِ یار است ہیچ کس دلسوز نیست
روزگارم مجمر و یارانِ دُنیا اخگر اند
یاورم داور مپرس از داوریہائے فلک
داوریہا درگذر از التفاتِ داور اند
کے برنگِ بادۂ میناے دِل پابند پے
ایں ہوس ناکاں کہ مدہوش از شرابِ احمر اند
پے برند آخر بگنجِ حُسنِ بے پایانِ دوست

آتشِ[1] عشقِ جہاں سوز تمنّا کردم

شررِ شوق خدارا بزکاتم دادند

مست ازاں جامِ شرابم کہ بخوابِ نوشیں

از کفِ ساقیٔ شیریں حرکاتم دادند

در شبِ[2] وصل غمِ ہجر فراموش مکن

کہ حیاتِ ابد از فکرِ مماتم دادند

دلِ بیمارہ شد مائلِ نارِ پستاں

در شبِ وصل عجب صبر و ثباتم دادند

گرچہ عمرم بغمِ ہجر سر آمد دیری

دوش وقتِ سحر از غصہ نجاتم دادند

---

[1] ایں بیت تلمیحِ بیتِ بالا است آتشِ عشقِ جہاں سوز از عاشقاں یعنی صاحبدلاں سوال کردم ہمگی شررِ شوق مرا بطورِ خیرات دادند زیرا کہ مرا حوصلۂ آتشِ عشقِ جہاں سوز ندانستند ؛

[2] در شبِ وصال غمِ ہجر فراموش نباید کرد یعنی وقتِ شادی غم یاد باید آورد کہ فکرِ ممات باعثِ حیاتِ جاوید است ؛

بادِ نو روز ولبِ نوگلِ خندانِ چمن
یاد از عشرتِ ایامِ شبابم دادند

دیری

از تشنہ لبیم جاں بلب آمد چہ کنم
عاشقم گفتہ براتے بسرابم دادند

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوش دارُوے پےِ امدادِ حیاتم دادند
ہمہ شب[1] تشنۂ دیدارِ تجلّی بُودم
صُبح بر چشمۂ خورشید براتم دادند
عاشقاں[2] منزلتِ مُشتِ غبارم دانند
کہ بنقشِ قدمِ خود درجاتم دادند

---

[1] ایں بیت تابعِ مطلعِ ایں غزل است کہ تمام شب جُویاے دیدارِ تجلّیِ یعنی جلوۂ ذات بُودم صُبح دم بر چشمۂ آفتاب برات دادند کہ ہمیں جلوۂ ذات است ؛

[2] عاشقاں یعنی صاحبدلاں قدرِ مُشکِ غُبارِ من یعنی وجودِ من میدانند کہ نقشِ قدمِ خود بر مُشتِ غبارم یعنی وجُودم گذاشتہ مرا درجۂ عالی بخشیدہ اند ؛

جامِ جم وقتِ سحر دوش بخوابم دادند
وانگہ از شیشۂ دل بادۂ نابم دادند
عذر[۱] ہر چند زبے حوصلگی کردم پیش
جامِ سرشار پیاپے بعتابم دادند
جامِ[۲] خورشید خمارم نتوانست شکست
لاجرم از خُمِ شب رطلِ شرابم دادند
آرزوئے[۳] گُلِ بے خار بہ گلزارم بُرد
بسکہ گل آب شُد از شرم گلابم دادند
نیم بسمل شدہ کردم زپئے آب سوال

---

۱ این شعر تابعِ مطلعِ این غزل است من ہر چند عذرات بساقیِ عالمِ غیب کردم کہ حوصلہ یعنی برداشتِ این شرابِ ناب ندارم بر من بعتاب کرد جامِ سرشار پیاپے داد:

---

۲. این بیت ہم تابعِ مطلع است کہ از جامِ خورشید خمارِ من شکستہ نہ شد ہوسِ شراب باقی ، ماند ازین رو ساقیِ غیب از خُمِ شب رطلِ شراب یعنی پیمانۂ کلانِ شراب داد ازان نشۂ من کفایت شد

۳. این بیت ہم تابع است کہ بہ تمنائے گلِ بے خار یعنی معشوقِ حقیقی در گلزار رفتم گلِ بے خار در گلزار نہ بود گل ہا از شرم آب شدند گلابم حاصل شُد:

پیمانه ام ز منّتِ مَے بے نیاز شُد

کارم رسیده بُود ز بس تشنگی بجاں
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

آں ماترکِ شوخ بست بغارتگری کمر
تاراجِ یکجہاں بہ یکے ترکِ تاز شُد

آں مُرغِ زیرکم کہ بفکرم دریں چمن
رنگِ بہارِ سینۂ رنگینِ باز شُد

آورد بادِ صُبح ز رضواں بشارتے
زندانِ عشق را درِ فردوس باز شُد

دیری مپرس قصّۂ دور و دراز را
سِرِّ حقیقتم ہمہ کشف از مجاز شُد

اے من مُرغے آں قدر زیرک و ہوشیار ہستم کہ بفکرِ باطن دریں چمن رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شد

یعنی رنگِ بہار را کہ فرحت آور است سینۂ رنگینِ باز کہ قاتلِ مُرغاں است تصوّر میکنم کہ

زیرک و دانا از بلاہا در ہراس مے باشد ؛

منصور[۱] را بمدرسهٔ دردِ مے بریم
طفلیست نَے سوار که بردار میرود

مویم سفید گردد و افتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار میرود

از نافِ یار تارِ نگاهم گره گرفت
آسان زِ چشم آمد و دشوار میرود

بشکست شیشهٔ فلک از سنگِ محتسب
دیری هنوز بر درِ خمّار میرود

عشقش دل غمینِ مرا غمگسار شد
عمرم به بحثِ زلفِ دِلنوازش دراز شد

از نیم نازِ مستِ طرب کرد ساقیم

---

[۱] قصّهٔ منصور معروف و مشهور است که مست فقیرے بود اورا بدار کشیده اند معنی ایں شعر ایں است که منصور را بمکتب درد بابتِ تعلیم گرفتن خواهیم برد که هنوز طفلِ نَے سوار است زیراکه بردار رفتار کرد ؛

مہِ قراں امروز با برجیس در خرچنگ کرد

یک حباب از جامِ مے با تاجِ شاہی ہمسر است
ایں عدالت جشنِ بصد انصاف براورنگ کرد

طبعِ دیری بسکہ از فوجِ مضامیں دور داشت
تیغ شد با طبعِ شوکت بے محابا جنگ کرد

صبح است گلفروش ببازار میرود
گُل زر بکف بطرزِ خریدار میرود

مانندِ آہ[ا] از لبِ جو سرو مے پرد
سرو روانِ من چو بہ گلزار میرود

از سرگذشت گریۂ ما بے خبر ہنوز
مینا کہ وقتِ گریہ زِ دستار میرود

ا۔ خلاصہ ایں شعر ایں است کہ نوعیکہ بہ آہ از لبِ بدہان نوع از لبِ جو سرو کہ بمنزلۂ بہ آہ است
مے پرد ہماں وقت کہ سروِ رواں یعنی قامتِ یار در گلزار خواہد رفت :

شعلهٔ آوازِ بلبل[1] دود از سنبل کشید
آتشیں خوئے مگر سوے چمن آهنگ کرد

دل ز گلفتهاے عالم پائمال غم نشد
پنجهٔ اسکندر صفت آئینه ام با زنگ[2] کرد

گاه بد مست و گهے مخمور گه بیمار شد
چشم جادو دلفریبی ها بچندیں رنگ کرد

میرود[3] تنها ز بے مهری هنوز آں آفتاب

---

[1] شاید یارِ آتشیں خو بطرفِ باغ آمده بلبل را واهمه پیدا شد که مبادا گلهاے باغ را از تند خوئی برهم زند آں قدر شعلهٔ آواز تیز کرد که سنبل سوخته شد دود از نهادِ سنبل بر آمد۔

[2] زنگ دو معنی دارد یکے زنگارِ آئینه دوم ملکِ زنگ قوم زنگیاں دریں شعر هر دو معنی کار آمد است که آئینه با زنگار بمنزله سکندر با زنگیاں هم پنجگی کرد نیز لفظِ آئینه با لفظِ سکندر تناسب خوب دارد۔ که سکندر آئینه را بنا کرده است از روے تناسب الفاظ دریں شعر متانت است۔

[3] آں آفتاب یعنی آں یار هنوز تنها میرود با ما نزدیک نمے آید۔ هر چند امروز ماه با برجیس یعنی مشتری در خرچنگ یعنی برج سرطان قران نمود۔ بقولِ اختر شناساں قرانِ ماه و مشتری قران السعدین است علی الخصوص در برجِ سرطان سعید تر است که برج سرطان خانهٔ ماه و بیت الشرف مشتری ما شد

ہر کجا خواب آں پری بر مسندِ سنجاب کرد
دست من کوتہ ادب از نارِ پستاں کردہ بود

بوے زلفش چارۂ دردِ دلِ بیتاب کرد
از رگِ گُل تا سحر میریخت خونِ آفتاب[۱]

ماہِ من سیرِ چمن تنہا شبِ مہتاب کرد
کشفِ رازِ چرخِ مینائی تمنّا داشت دل

عاقبت از دولتِ جامِ شرابِ ناب کرد
نے ہمیں کشمیر را از شعرِ خوش دیری گرفت
زیں غزل تسخیرِ ملکِ کابل و پنجاب کرد

عاقبت زاہد تمنّاے مئے گلرنگ کرد
شیشۂ مے در شکستِ توبہ کار سنگ کرد

---

[۱] معنی ایں شعر باریک است کہ یار من تنہا یعنی جریدہ طور در شب مہتاب سیر باغ کرد گل را از غیرتِ یار سراسر خون گرم شدہ بجوش آمدہ تا صبح از رگ ہای گل خونِ آفتاب یعنی خونِ گرم مے چکید ؛

که گل دعویٰ بطرفِ بوستان از رنگ و بوئے کرد

چناں فریدیؔ زمین این غزل را کرد گل کاری
کہ ہر بلبل گلے از رنگِ معنیٰ آرزوئے کرد

بسکہ دل ہا را بقیدِ زلف ظالم آب کرد
حلقۂ ہر مو دلیلِ حلقۂ گرداب کرد
گرمیٔ رفتارِ شبنم[۱] آفتابِ محشر است
ماہِ من یا رب چساں در سایۂ گل خواب کرد
بستہ زنجیر[۲] چوں دیوانہ شد پاہائے خیال

۱۔ شبنم بر برگ ہائے گل است رفتارِ شبنم بمنزلۂ آفتابِ محشر گرمی پیدا کرد یارِ من کہ بسیار نازک اندام است در سایۂ گل چگونہ خواب کرد جائے تعجب است ؛

۲۔ دریں شعر معنیِ باریک دارد یکے آں کہ قاعدہ است کہ بدیدنِ پری دیوانگی پیدا میشود

ہر جا کہ آں پری یعنی آں معشوقِ پری چہرہ خفتہ بود خیالِ عاشق در آنجا رفت آں پری را دیدہ دیوانہ شد پاہائے او را ازیں وجہ زنجیر کردند معنیِ دوئم آں کہ آں پری ہر جا کہ در خواب بود پاہائے خیال را بزنجیر بستہ کردند بدیں وجہ کہ مبادا از صدائے رفتارِ خیال از خواب بیدار شود ؛

زمین و آسماں را زیر و بالا سادہ روئے کرد[1]
کہ صبح از آبِ آئینہ رخش را شست و شوئے کرد

زخوابِ مست تا شد بیدار چشم حلقہ ہر مُو
دلم در بندِ زلفش بسکہ امشب ہائے ہُوئے کرد

زتابِ آتشِ گل دستِ گلچیں سوختن دارد[2]
کہ آہنگِ چمن با شیشۂ شعلہ خوئے کرد

مگر آں غنچہ لب امروز بر سر میزند گل را
کہ با گلچیں چنیں گستاخ بلبل گفتگوئے کرد

گلستاں در بغل آں طفل آمد از دبستانے
دلِ دیوانہ اُم در بوستانہا جستجوئے کرد

چرا با روئے رنگیں موئے مشکیں خانہ خوش کردے

---

[1] خلاصۂ معنی ایں است کہ آئینہ را قاعدہ است کہ عکس را زیر و بالا میسازد صبح کہ روئے یار را از آبِ آئینہ شست و شو ساخت بدیں وجہ روئے زمین و آسماں را زیر و بالا نمود ؛

[2] آتشِ گل از روئے غضب تیز شدہ دستِ گلچیں را میسوزد کہ یار در چمن آمدہ خواہش خراب گشتی دارد برائے تماشائے یار گلہا موجود بودن لازم است ؛

باسہی سروِ روانِ یار در طرفِ چمن
گر مقابل سرو گردد عاقبت بے پا شود

گر جنوں بے پردہ سازد داغِ پنہانِ دلم
لالہ رقصاں چوں پری در دامنِ صحرا شود

اے خوشا مجلس کہ آید یار مخمورِ شراب
شیشہا خالی و ساغرہا پُر از صہبا شود

برفرازِ کوہ چوں فرہاد مجنوں جا گرفت[1]
گوشۂ صحرا اگر از گریہ ام دریا شود

در دلم افسانۂ فرہاد امشب کار کرد
خوش بود گر بستر و بالینِ من خارا شود

جانِ شیریں را نثارش مے کنم دیرہی اگر
بوسۂ از لعلِ نوشینش نصیبِ ما شود

---

[1] مجنوں صحرانشین است، بربلندیِ کوہ مانندِ فرہاد رفتہ نشست، چراکہ صحرا از کثرتِ گریۂ من دریا میگردد و در دریا مجنوں غرقِ آبِ مے شد۔

آب شد اما نہ نوکِ الفِ درازش تر نہ کرد
بہ دلِ بے جرأتم اے عاشقاں نفریں کنید

در چمن فردا امید انجم چہ رنگ آید پدید
مے کشی امروز یاراں با گل و نسریں کنید

دیر ہی از جرأت رقم کردم جواب او کہ گفت
آمد آں مہ داغہائے سینہ را رنگیں کنید

بے خیالِ قامتش آشوب ہا برپا شود
خاطرم[۱] دور از الف باشد خطر پیدا شود

قامتش آید بجولاں شور و شر برپا شود
عالمے خاموش گردد چوں لبش گویا شود

بے نوا عاشق زبے شمعی نہ ریزد آبرو
رشتۂ جاں را بسوزد انجمن آرا شود

---

۱ خاطر را حرفِ الف جدا شده خطرے شد مضمونِ شعر این است کہ بے خیالِ قامتِ یار
کہ بمنزلۂ الف است خطر و آشوب پیدا مے شود ؛

ز پیرِ دیر بخدا راکنید استصواب[۱]
کہ دیرہی از عملِ ما صواب میسلزند

آمد آں گل پیرہن نظارہ را گلچیں کنید
پنجۂ مژگاں ز گلچیدن چو گل رنگیں کنید

سخت کوشیہا چہ لازم در جہاں چوں کوہکن
جانِ شیریں را تصدق بر لبِ شیریں کنید

نیست خوش دل بستگی بر دولت پا در رکاب
خوش بود گر توسنِ دل را بہ ہمت زیں کنید

بر کمانِ آسماں زہ بست و تیر انداز شد[۲]
قوتِ بازوے تیر انداز را تحسین کنید

---

[۱] پیرِ دیر کنایہ و اشارت از پنڈت پیر برہمن مرشدِ پاکِ دیریں مصنفِ این کتاب است کہ ازو باشارہ استصواب میکند؛

[۲] تیر انداز اشارت از معشوقِ حقیقی است یعنی آں معشوقِ حقیقی بر کمانِ آسماں بقوتِ بازوے خود زہ بستہ تیر اندازی کرد قوتِ بازوے اورا مدحت و تحسین کنید؛

عاقبت ویرمی به ترکِ نوشِ دارو گفت و رفت
جانِ شیرین را تصدق بر لبِ نوشِ که کرد

ز تیغ تیزیِ اشکم سحاب میلرزد
ز دودِ داغِ دلم آفتاب میلرزد

سوالِ بوسه چه سازم ازان کمان ابرو
که خاطرم ز خدنگِ جواب میلرزد

مرا ز دفترِ عشق است نیم جان باقی
دلِ دو نیم ز فکرِ حساب میلرزد

غزالِ ماه ز شیرِ فلک نگر نرزید
که عکسِ ماه بدریای آب میلرزد

شب فراق چه خسپم که جان ز بیم و حشت
ز سیر پای غزالانِ خواب میلرزد

بجا بخواب رود یک شب از غم بیکس
کسیکه از غم روزِ حساب میلرزد

خندهٔ دندان نما صبح بناگوش که کرد
در جهان این نکته را روشن بدر گوش که کرد

امشب از خونابهٔ چشمم گل از بستر شگفت
آن سمنبر خواب خوش یارب در آغوش که کرد

از تبسم دلبری تاراج هوش از نیم ناز
لعل می نوش که چشم نیم مدهوش که کرد

گل بسر چون گل قبای تنگ در بر دوش بود
امشبم[1] عریان تمنای بر و دوش که کرد

در چمن جام گل و نرگس بهار آورده است
آرزو جام پیاپی لعل مینوش که کرد

یکدل[2] و یکرنگ باهم بلبل و قمری شدند
جامهٔ گلرنگ خوش سرو قباپوش که کرد

---

[1] خلاصهٔ معنی این که دوش در عیش و عشرت بودم امشب بباعث تمنای بر و دوش یار دیوانه شده‌ام جامه دریده عریان یعنی برهنه شده‌ام۔ [2] قمری و بلبل عاشق سرو و گل است آن یار که قامت مانند سرو دارد و جامهٔ گلرنگ در بر کرد بدین وجه باهم بلبل و قمری اتفاق کرده بر تماشای یار رفتند؛

کہ پیرِ چرخ پے تہنیت جواں گردید
شکوہ ہشتہ علم افراخت بر فلک دیری
بگرد پرچم اقبال کہکشاں گردید

حاصل ز کوے یار غبارے صبا نکرد
از دام گرد باد شکارے صبا نکرد
تا پاے خود ز شبنم گل در چمن نشست
بر خاک کوے یار گذارے صبا نہ کرد
گل گل دلم سحر بہواے گلے شگفت
ایں غنچہ را کشائشِ کارے صبا نہ کرد
با صد ادب گزشت کہ یکبار موے را
آشفتہ از دو زلفِ نگارے صبا نکرد
دیری بہارِ حسن کجا رفت از چمن
با سرو و گل بباغ قرارے صبا نہ کرد

آتش مے کاش جذب مشعلہ از خویش کند
دیدہ ئی از کشمیر تا ایران زمین یار گمراست
تا تلاش این زمین طبع غزل گویش کند

رُخے چو ماہ کہ بے پردہ در جہاں گردید
کہ پارہ پارہ دلِ ماہ چوں کتاں گردید
کہ بے دریغ علم کرد تیغ از ابرو
بہ تیرِ غمزہ کہ خوں ریزِ عاشقاں گردید
کہ شانہ زد بخسم و پیچ زلفِ عنبر بار
کہ مشک خیز چو صحرائے چیں جہاں گردید
کہ گل بسر زِ گلستاں کشیدہ دامن رفت
کہ سرو گل زِ پیش از چمن رواں گردید
کہ زد قفا برخِ ماہِ آسماں یا رب
کہ جبہہ سا بدرِ خسروِ زماں گردید
شنہ زمانہ بجواں دولت و جواں بخت است

طوقِ[۱] قمری حلقۂ زنجیرِ پاے سرو نیست
کاش آہنگِ گلستاں سروِ دلجوئش کند

دستِ[۲] ظالم را مبادا بر کمر اندازہ
کیں ہمہ کارِ جہاں شمشیرِ ابروئش کند

دولتِ حسنِ خداداد ش بجاے سر کشید
کز پر و بالِ ہما بالیں سنگِ کوئش کند

در شبِ[۳] وصلش بروزِ ہجر مشتاقم بجاں
بسکہ پردازِ ستم طبعِ جفاجوئش کند

پنبہ[۴] از مینا کہ بردارد کہ ساقی تندخوست

ه۱ طوقِ قمری ہنوز حلقۂ زنجیرِ پاے سرو نشدہ است ازیں وجہ تمنّا میکنم کہ سروِ دلجوے یار یعنی قامتِ یار سیرِ گلستاں کند سرو آں قدِ یار را دیدہ دیوانہ شود قمری از طوقِ خود حلقۂ زنجیرِ پاے سرو اندازد ۞ ه۲ دستِ ظالم را بر کمر اندازہ شدن کنایہ از اندازۂ شمشیر کشیدن است کہ بر کمرِ در نیامِ شمشیر بستہ میباشد ۞ ه۳ در شبِ وصال یاد طبعِ جفاجوے یار بسیار ستم گاری میکند ازیں باعث خواہانِ روزِ ہجر ہستم کہ در روزِ ہجر آنقدر اذیّت نیست ۞ ه۴ پنبہ از شیشۂ مے چگونہ کسے برداشت کند چراکہ ساقی تندخوے را است اعتراض خواہد کرد ازیں وجہ تمنّا میکنم مے کہ بمنزلۂ آتش است اگر جذبِ شعلہ از تندخوئیِ ساقی خواہد کرد شعلہ در شیشۂ مے بلند شدہ پنبۂ شیشۂ مے را خواہد سوخت شراب توانم کشید.

زموميائی دل را رعايتے نبود
چه لازم است که صيّاد زه کند بکمان
مگر ز تيرِ نگاهش کفايتے نبود
بغير ديدهٔ خونبار پيش سنگدلان
ز زخمهای درونم روايتے نبود
چه خونِ مرده بجامم بود چه بادهٔ ناب
گر از کرشمهٔ ساقی عنايتے نبود
نه دلرباست بتے ناز خالِ هندويش
بروی مصحفِ رخسار آيتے نبود
چو خونِ ديدهٔ ديرم جهان کند گلشن
ز گلفروشِ بهاری حکايتے نبود

مے عرق از مے بگلشن روی نیکویش کند
خندهٔ دندان نما تر گل بیادِ رویش کند

خاطرم وقتِ سحر بُرد شکر خوابِ بہار
بانگ زد مرغِ سحر یار دگر می آید

وعدهٔ وصلِ تو امروز بفردا افتاد
شب بپایان نه رسد عمر بسر می آید

خنجرِ عشق اگر زخمِ نزد بر جگرم
از رهِ دیده چرا خونِ جگر می آید

تیره بختان بدریشه بقدم ها رفتند
دیری از روشنیِ طبع بسر می آید

―――――― ✲ ――――――

ز سردمہری خوباں شکایتے نبود
ز گرمیِ آتشِ گل اسرایتے نبود

بہوش باش بسیر بیاضِ گردنِ او
اگرچہ صاف بود بے کنایتے نبود

شکستِ شانهٔ آں زلفِ تختہ بندش باد

له وصلِ یار امروز حاصل نشد وعده بر فردا افتاد و شب از دردِ بیقراری ها آن قدر طویل خواهد شد که عمر بسر خواهد رسید شب هنوز باقی باشد

در حیرتِ[1] از خراشش و تراشش سکندرم
آئینہ اش بدیدۂ حیران نمیرسد

گیرم شراب مے خورم از جام آفتاب
دیری بمن جہود و سمان نمیرسد

* * *

چوں پری جلوہ کناں بادِ سحری آید
آں پری چہرہ دریں باغ نگر می آید

از طرب نغمہ کنند بلبل و گل بہر قصد
آں گل اندام بگلزار اگر می آید

بسکہ از شرم قدش قالب خود کرد تہی
سرو چوں شیشۂ خالی بنظر می آید

---

[1] خلاصۂ شعر اینکہ دیدۂ حیران اشارت از چشمِ عارفان است کہ بقولِ اہلِ ہند مطابقِ مضمونِ دقیقِ شاستر عارف بمشاہدۂ صنائعِ بوقلمونِ کردگار کہ نو بنو ے بیند حیران می شود و بمقامِ حیرت کہ مقامِ سلوک است در حیرت میباشد دریں شعر کنایہ ازاں چشم حیرانِ عارفان است آنچہ سکندر آئینہ تیار کردہ است تلاشِ او بے ہودہ است کہ آئینہ تیار کردہ او با چشمِ حیرت زدہ عارفان برابری نمیتواند کرد۔ کہ آنقدر صفائی ندارد

صبحِ وطن بشامِ غریبان نمی‌رسد

آورد جوشِ گریهٔ مینا بگوشِ جام [١]

با چشمِ خون چکان لبِ خندان نمی‌رسد

بلبل ز باد گوئی پیکِ صبا منال

آن رشکِ گل دگر بگلستان نمی‌رسد

با این جنونِ خام بصحرا چسان رسم

دستم هنوز تا بگریبان نمی‌رسد

صد جا چو شانه چاک نشد سینهٔ کسی

دستش کسی بزلفِ پریشان نمی‌رسد

تا شب کسیکه بستهٔ زلفِ دوتا شود

هرگز بعمرِ خویش بزندان نمی‌رسد

---

[١] شیشه را با غبارِ چلکشِ شراب چشمِ خون چکان است جام را بوقتِ خالی بودن لبِ خندان است ازین وجه شیشه در گوشِ جام گفت که لبِ خندانِ شما با چشمِ خون چکانِ من برابری ندارد رتبه و عزتِ من از شما فوق است بعزتِ من نه خواهی رسید؛

بسوئے خانقہ ساقی ز ابرو یک اشارت کن
کہ زاہد جام مے در سایۂ محراب بردارد

نہ بردارد ہنوز از شیشۂ مے پنبہ شوخ من
کہ دستار و کلہ از فرق شیخ و شاب بردارد

بفکر[1] این زمین پس حریف افتد بگرداب
تلاشی کردہ آب از کاسۂ دولاب بردارد

خوش روزیکہ دیرہی رخت از کشمیر بربندد
قدم ہا جانب گنگ از رہ پنجاب بردارد

تا کار او بچوب ز مژگاں نمے رسد
طفل سرشک من بدبستاں نمے رسد

پیغام دل ز کاکل مشکیں رسید دوش

---

[1] معنی این است در فکر این زمین حریف را گنجائش قافیہ کم است در گرداب فکر افتادہ تلاش قافیہ کردہ گرداب دولاب را جایز خواہد کرد کہ دیرہی مصنف میں دیوان چہار غزل درین زمین یک قلم طبع کردہ است ٭

دلِ صافم کجا مائل باہلِ زنگ میگردد
سکندر ہم ازین آئینہ پرسم آب بردارد

ظہورِ بادہ در بزمِ تو اندا آفتابی کرد
قصورِ زاہد از فیضِ شبِ مہتاب بردارد

مے امشب چوں پری در شیشہ رقصان ز مستی میدانم
بیا اے شوخِ من جامِ شرابِ ناب بردارد

غزلہائے تو اے دیری زند ناخن بقانونے
کہ سازِ مطربان آہنگ بے مضراب بردارد

گلے دارم کہ عطر از بوئے مشکِ ناب بردارد
خیالِ سنبل از خوابش بہ پیچ و تاب بردارد

دلیلِ روشنم از فیضِ گلستان عندلیب آورد
کہ شاہِ چین دُرِ تاج از گلِ شاداب بردارد

ز خوابِ آتشین خو را بیدار کردن کارِ آدم نیست
مگر آوازِ خلخالِ پری از خواب بردارد

مبادا[1] از شعلهٔ آوازهٔ بلبل باغبان غافل
قدم سرتا قدم نازک شبِ مهتاب بردارد
مگو از[2] اضطرابِ نفس دیری زانکه استغنا
نمیگیرد طلا بیتابیٔ سیماب بردارد

چو بلبل دودِ آه از سینهٔ بیتاب بردارد
به پیچ و تابِ سنبل غنچه را از خواب بردارد
چه رنگست اینکه از نیرنگِ رخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعله سر از آب بردارد

ا؎ معنیِ این شعر بسیار پیچان است که از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان غافل مباد بدین وجه که سرتا قدم نازک یعنی معشوق قدم برگوشته سیرِ باغ خواهد کرد۔ آنوقت بلبل شعلهٔ آواز بلند خواهد کرد از شعلهٔ آواز مبادا بوجودِ نازکِ معشوق گزندے رسد باغبان احتیاط کند و غفلت نکند

۲؎ این شعر مخاطب به دیری مصنفِ این دیوان است که اے دیری از اضطرابِ نفس مگو یعنی برائے نفس اضطراب مکن استغنا کن هرچند قاعدهٔ طلاست که بے تابیِ سیماب دور مے کند مگر استغنا این حرف قبول نمے کند۔ که طلا از سیماب بے تابی بر نداشد ؎

نہ تنہا اشکِ مجنوں موجۂ خوناب بر دارد
غبارِ سرمہ از چشمِ غزالِ خواب بر دارد

نگاہ گرم بلبل را ز چشمِ زاغ مے ترسم
کہ لطفِ آب و رنگ از روئے گلِ شاداب بر دارد

اگر دستاں طرازم از گدازِ خنجرِ مژگاں
عرق موج از صفائے ساعدِ سہراب بر دارد

بپاسِ[۱] شمع ساقی مے کشیدن کارِ رنداں است
کہ گلبرگِ ترت رنگ از شرابِ ناب بر دارد

دریں مجلس حبابِ مے شکستن تہمتِ خونست
کہ مستِ ناز را از مسندِ سنجاب بر دارد

لہ بپاسِ شمع مے کشیدن بباعثِ تیرہ گی پاسِ شمع کنایہ از پوشیدہ مے کشیدن است رنداں یعنی ہوشمنداں پوشیدہ مے میکشند کہ مبادا غیرتِ گلبرگِ تر یعنی لبِ معشوق رنگ از شراب خواہد پرانید ؛

کجا ساقی[1] ز رنگِ گل بجامِ لاله می ریزد
کجا آں نازنیں جامِ شرابِ ناب بر دارد

اگر در خواب بیند جا میر قید ز پهلویش
چساں آں نازنیں بر سر گلِ شاداب بر دارد

بہ بالیش عکسِ مہ در آب یا رب آتشِ تیز است
چہ حظ از چشمۂ خورشیدِ عالمتاب بر دارد

دلم حیرانِ جذبِ اشتیاقِ سادہ روئے ہست
مباد ایں جذبہ از آئینۂ دل آب بر دارد

خیالِ دودِ زلفش استخوانم سوخت می ترسم
کہ دود از مغزِ جانم سر بہ پیچ و تاب بر دارد

برائے وحشتش دیری غزل گفتم کہ گفت ایں
بجذبِ وحشتِ نظارہ عکس از آب بر دارد

---

[1] کسے ساقی از رنگِ گل در جامِ لالہ شراب خواہد ریخت کہ امرِ محال است۔ کے آں نازنیں کہ در حدِ نزاکت است جامِ شراب خواہد برداشت کہ آں نازنیں را ہمیں شراب و ہمیں جام باید بود ؛

بقائم ریختت از لاف سپزاری نشد رسوا
شبے مہ را بروئے یار من قصدِ تقابل بود

ہلاکم سادہ روئے کرد از بے التفاتیہا
مگر آئینہ اش را آب از تیغِ تغافل بود

دلم دست و گریباں بود با نعلِ سمندِ او
ہنوز آں ترک را در آستیں دستِ تطاول بود

زمینِ ایں غزل آخر شگفت از بادۂ رنگیں
دلِ ویرہیؔ بچندیں رنگ در فکر و تامل بود

چو صبح[1] آید ز بامش چادرِ مہتاب بردارد
صبا آں نازنیں را سیرِ بام از خواب بردارد

---

[1] معنی ایں شعر در نزاکت دست کہ صبح بر بامِ معشوق آمدہ چادرِ مہتاب کہ بر بامِ خانۂ معشوق گستردہ باشد خواہد برداشت آں معشوقِ نازنین را صبا در سیرِ بام یعنی صدائے رفتارِ صبح بر بام از خواب بیدار خواہد کرد ؀

زلفِ یارے عاشقاں از دست دادن سہل نیست
بو الہوس آخر پشیماں زیں تساہل میشود
پیچ در پیچ و مسلسل دامِ زلفِ آں پریست
مرغ دل یارب رہا کے زیں تسلسل مے شود
گرچہ از خلکرِ خمِ زلفش دو تا یش جمع نیست
خاطرم یارب پریشاں تر زِ کاکل میشود
از بیاضِ گلشنش یک جزو دیرمی خوانده ام
شرحِ جزوم خلق از مجموعۂ گل مے شود

بزعم آں ستم گر شب شراب از خونِ بلبل بود
کہ از پرکالہ ہائے دل بدستش جام چوں گل بود
مرا از صحبتِ گل ہا بتو حاصل خار خار شد
بہ پیچ و تاب بودم در چمن ہمسایہ سنبل بود
عرق ناکرده سرد از بلاغ برگشتی چساں امشب
مگر در دیدهٔ بے خوابِ بلبل ماہِ من گل بود

ہند را تسخیر کردم دیدمی از تیغ زباں
زیں غزل اکنوں مسخر سندھ و کابل میشود

※

گر مقابل با رخِ آں نازنیں گل مے شود
از خجالت ہا چو شبنم آب بلبل مے شود
مستِ خوابِ ناز بر فرشِ گل است آں نازنیں
خار در پہلوے او تر سمِ رگِ گل مے شود
با خیالِ زلفِ مشکینش بسیرِ بوستاں
بس پریشاں خاطرم از بوے سنبل میشود
گر ز رُوئے چو گلش شبنم پدید آید[1] زمے
خاطرِ گل غنچہ از فکر و تامل میشود
گر براے عشرت آید آں پری طرفِ چمن
سر و میناے مئے گل ساغرِ مل مے شود

---

[1] ہرگاہ از روے یار بہ شراب کشی عرق پیدا خواہد شد روے یار را خوبی و زیبائی زیادہ تر پیدا خواہد شد۔ گل در فکر فرو خواہد افتاد کہ از روے گل روے یار سبقت خواہد برد ۱۲

دستِ گر نگشد از نرگس شاخِ سنبل میشود

از تماشائے رخِ آں نازنیں پرہیز کن
کشتن چراغ[1] از بادِ داماں نگہ گل مے شود

در گلستانش اگر گلچیں درآید بے خبر
گرم خوں از شعلۂ آواز بلبل مے شود

یارب از فکرِ تہ دل بلبل شود چوں غنچہ تنگ
با لبش چوں غنچۂ گل را تقابل مے شود

گل بماند از چمن ترسم رود آں نازنیں
خار در پیراہنِ نازش رگِ گل مے شود

در خطرہا گشتہ ایم از چار موج نو خط است
گرچہ بحرِ حسن را ابروئے کج پل میشود

نعل در آتش بقصدم از پے روانشعلہ خوست
کارِ من از آبِ شمشیرِ تغافل مے شود

---

[1] چراغ یعنی روئے آں نازنیں از بادِ داماں نگاہ گل خواہد شد تماشائے روئے آں نازنین نباید کرد۔ از حد نزاکت دارد؛

خاطر و یرمی مشوّش از خطِ سبز رنگ شد
ای خوشا روزی که ماهِ عارضش بی هاله بود

دل ز ریحانِ خطِ او تخمِ سنبل[۱] می شود
رشتهٔ جانم بجوش غلطد رگ گل می شود

سایهٔ مژگانِ مو ز خطِ لبش ریشه کرد
گردنش از بس نزاکت خم ز کاکل میشود

بهر دستش از جنون گلدسته بستم در چمن[۲]
از نزاکت بر سرش بار گران گل میشود

ساغرِ سرشار در دستش چه سان یارب نهم[۳]

---

۱ معنی این شعر باریک است بدین رنگ که سنبل از تخمِ سنبل پیدا می شود. سنبل کنایه از خطّ که از دل می برآید بدین معنی دل را تخمِ سنبل گفته شده است ۔

۲ برای دست معشوق گلدسته بستم خیال کردم که بباعثِ نزاکت ها بر سرِ معشوق گل بار گران است کارِ جنون ساختم ۔ ۳ ساغرِ مالامال در دستِ یار چگونه خواهم نهاد که دستِ یار از بس نزاکت از نرگس یعنی جامِ خالی بمنزلهٔ شاخِ سنبل خمیده می شود ۔

چوں[۱] برآتش جا کنم نالند مرغانِ جہاں
بلبلے آتش زباں در گلشنِ کشمیر بود

یکسحر دیدی غزل میخواند در طرفِ چمن
مرغِ خوش آہنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

مرغِ دل یارب در آتش دوش گرم ناله بود
دانه و دامش شرار و شعلهٔ جوّاله بود

بے سبب بندِ قبائش وا نکردم کز ازل
با خیالِ چاکِ دامانش جگر پرکاله بود

میچکد از چشمِ تر امروز اشکِ داغدار
دل بصحرائے جنوں شب ہا انیسِ لاله بود

شوخ چشمے عاقبت از یک نگه تاراج کرد
در دلِ زاهد خیالِ طاعتِ صد ساله بود

---

[۱] وقتیکه برآتشِ فرار که طریقهٔ حمیدهٔ اہلِ ہنود است جائے خواہم کرد مرغانِ جہاں یعنی استادانِ سخنوراں ناله خواہند کرد که ایں شخص عجب آتش زبانے در کشمیرِ جنت نظیر بود ؛

دی ز زلفش در حضورِ میکشاں تقریر بُود
از خطِ پیمانہ حاضر حلقۂ زنجیر بُود

شب یکے از داغِ غم در بیں گلشن چراغ افروختند
لالہ تا وقتِ سحر در خجلتِ تقصیر بُود

نے ہمیں شبنم سحر گہ دامن از گل مے کشید
رنگِ گل را نیچۂ شمشاد دامن گیر بُود

یادِ نو روزے کہ طفلِ غنچہ از دوشِ بہار
مائلِ آغوشِ گرمِ باغبانِ پیر بُود

طرۂ یارم بچنگ آمد قضا را از قضا
خاطرم ناحق پریشاں در پئے تدبیر بُود

لہ۔ طرۂ یار مراد از مطالبِ دل در دست آمد قضا را یعنی خود بخود از تقدیر حاصل شد ناحق در تدبیرات پراگندہ خاطر بودم مدعا کہ تدبیرات سود نمی دہد کار حوالہ بتقدیر است ؎

گل گریباں دریدہ دامنِ صحرا گیرد [1]

درچمن جام بکف لالہ و گل حاضر شد
آں گل اندام مگر ساغرِ صہبا گیرد

جرعۂ شیشہ دل ریخت بجامم ساقی
حیف باشد کہ کفم گردنِ مینا گیرد

آخر از چشم ترم جوش زند طوفانے
تابکے کوہِ صبوری رہِ دریا گیرد

گرچہ از چشم ترم عالم آبست جہاں
شعلۂ داغِ دلم عالم بالا گیرد

کے توانم کہ سرِ زلف بگیرم درخواب
کو خیالم ز ثریٰ تا بہ ثریا گیرد

ویرہی از تیغ زباں بر سرِ پیکار آمد
کہ سکندر شود و مسندِ دارا گیرد

---

[1] آں معشوق کہ پری چہرہ است اگر طرفِ چمن خواہد رفت گل دیوانہ شدہ گریباں خواہد درید بہ طرفِ صحرا مثلِ دیوانہ خواہد رفت ؛

دانائے[۱] بینکس کہ کند شاہد بہ زلف معنی

کز صنم تا بصمد فرق یکے مو باشد

مگر از آتش گلہائے چمن در خطرست

سرو آزاد کہ دائم بلب جو باشد

دوشش میگفت کہ کیواں بدر قوس رسید[۲]

دیدی آنخال کہ بر گوشۂ ابرو باشد

آں پری چہرہ اگر طرف چمن جا گیرد

---

[۱] دانائے نکتہ سنج ایں نکتۂ عجیبہ را خواہد دانست کہ از صنم تا بصمد ہمگی تفاوت یکموست بدیں صورت کہ صنم بحساب ابجد ۱۸۰ عدد دارد و صمد بدیں حساب ۱۳۴ عدد است تفاوت ۴۶ تمام دال حرف مو بحساب ابجد ۴۶ است و دریں صورت درمیان صنم و صمد تفاوت یک مو است؛

[۲] معنی شعر ایں کہ کیواں یعنی زحل کہ سیاہ رنگ است بہ برج قوس بصورت کمان است بدیں وجہ خال گوشۂ ابرو ظاہر میکرد کہ زحل بود بہ برج قوس رسید زحل بموجب سیاہی با خال و قوس بموجب خمیدگی با ابرو مناسبت دارد؛

روضهٔ خلدِ برین مسکنِ ہندو باشد
روشن این نکته ز خالِ رُخِ نیکو باشد

صفتِ ذاتِ خدا[1] نیست عجب سنجیدن
گر ز بتخانه بتے سنگِ ترازو باشد

شیخ امروز به بتخانه گمان تو بد است
باورم نیست که فردا بہ تو نیکو باشد

روئے دل[2] پیرِ صنمخانه نماید بکسے
که بتوفیقِ خدا یکدل او دیگر و باشد

چه کند دشمنِ بد کیش اگر تیغ شود
حرزِ جنگم ز صنم خانه بباز و باشد

---

[1] صفاتِ ذاتِ خدا را وزن کردن ہر چند دشوار است لیکن تعجب نیست ہرگاه از بتخانه در ترازو بجاے سنگِ تماثیل داشته شود. خلاصه این است صفاتِ ذاتِ خدا سواے بت پرستی یافته نے شود۔ [2] روے دل یعنی دیدارِ انوارِ دل پیرِ صنم خانه که مرشد است بہمان شاگرد خواہد نمود که یکدل و یکرو باشد ورنه پیرِ صنم خانه شاگرد نا قص را دیدارِ دل که مطلعِ انوار است نشان نخواہد داد۔

گلچین بباغ دوش گناه عظیم کرد
گل چید و طفلِ غنچهٔ گل را یتیم کرد

یارب ز چشم زخم مخالف نگاه دار
پیکانِ غمزهٔ که دلم را دو نیم کرد

یکچند غنچه لالهٔ داغم بسینه بود
پیکانِ یار آمد و کارِ نسیم کرد

ممنونِ چشم اشک فشانم بکوی دوست
گاہے نثار گوهر و گه نذر سیم کرد

از روی یار شاکر و از زلف شاکیم
ششه التفات کرد عداوت ندیم کرد

گل چند روز بود رفیقم درین چمن
قربانِ بلبلم که رفاقت قدیم کرد

هر کس بشاه نذر زر و سیم پیش ساخت
دیری غزل نثار ز طبعِ سلیم کرد

داغِ دلم که تیرِ غمش را نشاں شود

از سر روم[1] بدیر که بے منّتِ شراب

سرخوش دلم ز خدمتِ پیرِ مغاں شود

یارب چه خوش بود که زمین تا باسماں

زیرِ نگینِ خاتمِ شاهِ جهاں شود

پرتاب سنگهه شاهِ جهاں پادشاهِ دهر

بر تختِ جم نشیند و صاحبقراں شود

میخواهم از خدا بدعا شام و بامداد

عمرش رسد به پیری و بختش جواں شود

دیبی یشعر گوش که ایں شاهِ نکته داں

شعرِ ترا پسند کند قدرداں شود

---

[1] من از سر قدم زده بدیر یعنی بتخانه و بیت خانهٔ مرشدِ خود خواهم رفت که سوائے آں شرابِ مئی در آنجا مست و خوش از خدمتِ پیرِ مغاں یعنی مرشد خواهم شد حاجتِ شرابِ دنیا در آنجا نیست از توجهٔ مرشد مستی و دلِ حاصل خواهد شد ؛

لبشم امروز بشکرست شکر آبی خواند
که بریدش بسر لذت دشنام آورد

از طرب جامه چو گل تنگ به اندامم شد
که صبا مژده وصل صنم از گل اندام آورد

رنگ معنی نه شد از بیرنگستان حاصل
دیدگی این رنگ ز خونناب دل ام آورد

ترسم که سیل اشک ز چشمم عیاں شود
چشم سپید چوں کف دریا رواں شود

هم مهر تو که بیشتر دلم را ز جانب است
دلبر کجاست تا دل ما برد و مهرباں شود

همشاں شود بداغ دل ماه آسماں

ـه تا سید یار خبر لذت دشنام لب یار آورد آنقدر شیرین و لذیذ تر است که دل من و لب من از شکر ملول و نفور شد که لذت دشنام یار به نسبت شکر زیاده است ۱۲ منه

نرگسِ[۱] مست دریں باغ عبث جام آورد
خبرِ تلخیِ مرگم گلِ بادام آورد

رندم[۲] از باده فراموش نشد تلخیِ مرگ
ساقیم جامِ صبوحی زخمِ شام آورد

بهوا داریِ گل بال فشان می‌رفتم
چه کنم سایهٔ سنبل بچمن دام آورد

خواب درسایهٔ سنبل بکنم طرفِ چمن
باد بوئے دگر از زلفِ دلارام آورد

کاش مرغِ دلم از مرغِ سحر گوش کند
که لبِ غنچه دریں باغ چه پیغام آورد

---

[۱] نرگسِ مست دریں باغ بے هوده جام آورد چه طور شراب میکشم که گلِ بادام خبرِ تلخیِ مرگ آورده نزاکت فهمی این است از گل بادام پیدا میشود بادام تلخ میباشد از خیال تلخیِ مرگ بیاد آمد. [۲] رند یعنی هوشیار هستم از شراب کشی تلخیِ مرگ مرا فراموش نه شد چرا که ساقیِ من جامِ صبح آغاز از خمِ شام یعنی زوال آورده بود. ازیں وجه مستی شراب تلخیِ مرگ فراموش نه کرده :

چه نهم سلسله بر پای خیال از رگ شمع
سر به بالین بدماغ دگرم می سوزد

دل ز شب داغ ز سوز غم پنهان من است
پنبهٔ صبح به آهِ سحرم میسوزد

بسکه در دیر مغان گرم بر آییم از شوق
باده در جام ز جوش نظرم می سوزد

[۱] کاش خاکستر پروانهٔ من باد برد
که نی خامه چو شمع از خبرم میسوزد

بلبل جوش بهار خط سبزم دیدی
آتش رشک چمن بال و پرم می سوزد

---

۱ کاشکے خاکستر پروانهٔ من باد برداشته باطراف برد که مردم را سوز و گداز من روشن شود چرا که خامه از سوزش خبر من نے سوزد صورت تحریر خبر ندارد ۞

چسان بال و پرِ پروانه شمعِ انجمن سوزد
مبادا[1] خوابِ سنگیں حرفِ شیرینش برد از دل
شرارِ سنگِ خارا فرشِ خوابِ کوهکن سوزد
پرِ بالینم آخر زیرِ سر سوزد چو پروانه
چو شمعم بسکه شب ها رشته جان در بدن سوزد
چنان مشتاقِ تشریفِ بهارِ آتشم دیری[2]
که شب ها دل بیادِ سنبلِ دودِ کفن سوزد

شعلهٔ آه نه تنها جگرم مے سوزد
اشک از گرمیِ چشم ترِ من میسوزد
رگِ گردن چه کشد شمع دریں بزم امشب
هر سرِ مو چو چراغانِ تنِ بسترم مے سوزد

---

[1] معنی این که اگر فرهاد بخواب رفته حرفِ شیرین که معشوقهٔ او بود از روے خواب فراموش خواهد کرد
شرارها که در سنگِ خارا میباشد از سنگِ خارا برآمده فرشِ خوابِ فرهاد خواهد سوخت تا فرهاد خواب نه کند

[2] آتش یعنی آتشِ مزار ما اهلِ هنود را آنقدر مشتاق و آرزومندم که در شب ها بیادِ سنبلِ دودِ کفن
بحسرت میگذاریم ٭

تا سفر کردہ آمدم بدرت
فارغم از غم وطن اے شوخ
دست دیری[1] بدامنت نرسد
تا نپوشد بسر کفن اے شوخ

نگاہِ گرمِ ساقی غنچہ را در پیرہن سوزد
شرارِ آتشِ مے پردۂ رنگِ چمن سوزد
دلم را بسکہ امشب قصۂ شامِ غریباں سوخت
مبادا آہِ گرمم پنبۂ صبحِ وطن سوزد
برائے عبرتِ گل آں پری طرفِ گلستانہا
بسحرِ غمزہ ترسم سایۂ سرو و سمن سوزد
بسے[2] تکرار امشب رفت از چشمِ فسونسازش

---

[1] دست بدامنِ یار یعنی حصولِ وصلِ یار سوائے جان سپاری نخواہد شد

[2] معروف است کہ آتش را بموجبِ افسوں سرایتِ احتراق نمے ماند ازانجا بسیار تکرار از چشمِ فسونسازِ یار رفت بتاثیرِ آں چگونہ پر پروانہ را شمع خواہد سوخت ؛

دیری درین دیار کسے از سخنوراں
شب زندہ دار نیست کہ گوید جوابِ صبح

چہ روم بے تو در چمن اے شوخ
چہ کنم با گل و سمن اے شوخ

بے تو ناشاد کرد خاطرِ من
تو بہار و مئے کہن اے شوخ

در گلستاں ز شوقِ دستارت
گل قبا کرد پیرہن اے شوخ

بے فروغ است بے تو بزمِ طرب
کہ توئی شمعِ انجمن اے شوخ

جانم از تشنگی بلب آمد
آب دہ از چہِ ذقن اے شوخ

کارہا کرد خنجرِ نازت
تیغ را بر فساں مزن اے شوخ

باخیالِ حلقۂ موئے بتِ آتش مزاج

بیدار شو بنوش پیاپے شرابِ صُبح
اے مست خواب عینِ خرابی است خوابِ صبح
ہر چند فیضِ شب درِ دولت کشودہ است
دل میطپد ہنوز پئے فتحبابِ صبح
یکشب پیالہ کش نشود بر روئے شمع
رندیکہ دیدہ است رخِ بے نقابِ صبح
بشنو بیک کنایہ ندارم دماغِ شرح
فرو بست آفتاب زمتنِ کتابِ صبح
یارب کجاست سایۂ ابرِ گرشتہ
خوی گرد روئے ماہِ من از آفتابِ صبح
قتّالِ روزگار نہ تنہاست چشمِ یار
مویش زوالِ شام رخش انقلابِ صبح

خونِ گرمم میکشد از آبِ تیغِ تیز دُود
بسملم از شوقِ ابروے بُتِ آتش مزاج [۱]

شب کہ تا وقتِ سحر میسوختم از رشکِ شمع
از خدا میخواستم روئے بُتِ آتش مزاج

آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوئے بتِ آتش مزاج

گرچہ خوبانِ فرنگ از چشم افگندم چو آب
میبرد دل حالِ ہندوے بُتِ آتش مزاج

کاش خاکستر شود از آہِ گرمم محتسب [۲]
بادہ در سر میروم سوئے بُتِ آتش مزاج

دیری آخر دُود در کنجِ دماغم خانہ کرد

---

[۱] معنی این شعر دقیق است کہ من از شوقِ ابروئے معشوقِ آتش مزاج بسمل شدہ ہستم حدتِ آتش مزاج او آں قدر است کہ گرمئ آں در خونِ من سرایت بسیار کردہ است بدیں وجہ خونِ گرمِ من از آبِ تیغ دُود میکشد یعنی شمشیر را آتش میزند ؛

[۲] تمنا میکنم کہ محتسب خاکستر یعنی معدوم شود تا بہ فراغت بادہ کشیدہ سوئے یار خواہم رفت ؛

نیست[۱] راہِ نجات از زُلفش
میطپد دل بے سُراغ عبث

بے ثبات[۲] است رنگِ لالہ و گُل
میکنم سیرِ باغ و راغ عبث

یک نگاہے[۳] ہزار جاں سوزد
دیگری ایں جا دل و دماغ عبث

سوختم از گرمئ خوئے بُتِ آتش مزاج
داغم از بے طبعِ جفا جُوئے بُتِ آتش مزاج

---

[۱]۔ صورتِ خلاصی دل از زُلفِ یار ندارد۔ کہ بسیار مسلسل است دل بدیں وجہ سعی میکند ؛

[۲] ناپائدار است رنگ لالہ و گل یعنی موجوداتِ دنیا۔ سیرِ باغ و راغ یعنی دُنیا بے ہودہ مے کنم ؛

[۳]۔ یک نگاہے یعنی نگاہِ معشوق ہزار ہا جانانِ عشاق مے سوزد۔ دل و دماغ تابِ ندارد جائے تسلیم است ؛

یار[۱] در خانہ یافتم دیری
شکوہ کردم ز ہجرِ یار عبث

بے تو فرشِ گلم بباغ عبث
لالہ بر سر بکف ایاغ عبث
خاطرت[۲] مضطرب بفکرِ رقیب
بُردۂ از دلم فراغ عبث
شب تار است مونسِ جانم
دُود انگیز شد چراغ عبث
آں گل اندامِ لالہ بر سر زد
ایں دلِ من شدہ است داغ عبث

---

۱ در خانہ یافتن کنایہ از دلِ خود یافتن است ۔

۲۔ اے یار خاطرِ شما برائے ملاقاتِ رقیب در اضطراب است از خاطرِ من فراغت بے سبب بردہ اید کہ من برائے ملاقاتِ شما در اضطراب ہستم تو با من نخواہید نشست کہ خاطرِ شما مایلِ رقیب است ۔

باده[1] خوردن بخوش هوائے نسیم
خواب در سایهٔ چنار عبث

در نشاط[2] نسیم آورده است
که طرب بے رُخِ نگار عبث

به بهار و کنارِ آب قسم
که گلم ہستو در کنار عبث

گفت شبنم بآفتابِ سحر
بیتو بر فرشِ گل قرار عبث

گفت مطرب شبانه نوائے حزین
تکیه بر دورِ روزگار عبث

۱ه نسیم دو معنی دارد۔ یکے ہوائے خوش و دوم باغِ نسیم کشمیر که در انجا چنار زار است
این شعر ہم تابع مطلع است که بغیرِ یار در باغِ نسیم شراب خوردن و خواب در سایهٔ چنار کردن نمے خواہم ؎

۲ه۔ مراد در باغِ نشاط بادِ نسیم خبر آورده است که بغیرِ یار درین باغ موقعٔ شادی و طرب نیست ؎

پائمالم چرا کند غمِ دہر
دہر گردِ نئے زِ رہگذارِ من است

چہ غم از توسنِ فلک دارم
کہ عنانش باختیارِ من است

بر درِ شہ چرا روم دیری
کہ دلِ خویش شہریارِ من است

بے تو نظارۂ بہار عبث
سیرِ گلزار و لالہ زار عبث
از نشاطِ[1] بہارِ کشمیرم
ہوسِ[3] سیرِ شالمار عبث

---

[1] نشاط دو معنی دارد. یکے شادی دوم باغِ نشاط کہ در کشمیر است معنی شعر این کہ از روئے شادیٔ بہارِ کشمیر ہوسِ سیرِ باغِ شالمارِ کشمیر سوائے یار ندارم این بیت تابعِ بیتِ مطلع این غزل است:

دیرمی دلیکه داشت گرفتارِ کاکل است

بلبلم شاعری شعارِ من است
رنگِ معنی گل و بهارِ من است

عندلیبم غزل سرائے چمن
چمنسم رنگِ روئے یارِ من است

گر تمنا کنی گُلِ بے خار
بے تکلّف رُخِ نگارِ من است

از خدا گرچه نیستم غافل
خود پرستی مُدام کارِ من است

نیست[۱] پروائے طعنهٔ اغیار
یار پیوسته در کنارِ من است

---

[۱] ایں بیت هم تابع بیتِ بالا است که در ذکرِ تصوف است معنی ایں که اغیار مرا بحقارت مے بینند بموجب تحقیر طعنه زنی میکنندش از اصلِ حالِ من نامطلع اند۔ چرا که جانِ جاناں در وجودِ من است مرا از طعنه زنیِ ایشاں چه پروا باشد ۰

ساقی بیار بادہ کہ نوروز و نوگل است
مطرب غزل سرائے کہ دم سازِ بلبل است

بلبل منال از غمِ دل داستان مگوئے
مینا بگریہ بالبِ خندانِ نوگل است

سرخوش شدم ز جلوۂ مستانۂ بہار
گل جام بادہ سروِ چمن شیشۂ مُل است

پیوندِ[1] جانِ من بہ غمِ روزگار نیست
ایں رشتہ را بطرۂ ساقی تسلسل است

یارب اسیرِ حلقۂ دامِ بلا مکُن
مرغیکہ سایہ پرورِ شمشاد و سنبل است

از دردِ عندلیب ندارد خبر ہنوز
آں تازہ گل کہ مستِ شرابِ تجمّل است

آں تازہ خط بصیدِ دلِ کیست در کمیں

---

[1] رشتۂ جانِ من با غمِ روزگار پیوندے ندارد بازلفِ ساقی پیوند دارد کہ زلفِ ساقی باعثِ شادی است ؛

آب و رنگِ نوبهار آں گل باین نیرنگ ریخت
خندۀ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دنداں شبنم از دہانِ تنگ ریخت
آں ستمگر[۱] دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت
در حریمِ سنگبارش از رسیتنم آسار نہ بود
جذبۂ شوقم کلاہِ نخوت سرہنگ ریخت
خانہ خوشش کردن محال از من کہ ساقی در چمن
بادہ در جامِ گل و نرگس ببانگِ چنگ ریخت
در چمن دیری غزل خواندم باوازۂ بلند
بال و پر در آشیاں بلبل بیک آہنگ ریخت

---

[۱] آں معشوق ستمگر از مجلس بغیر شراب کشی رفت کہ اورا خونِ گرم من نوشیدن عوضِ شراب خواہش بود - ازاں سبب جامِ شراب گذاشتہ از مجلس رفت کہ خون خواری سازد ۞

ز خارِ خار کہ گلہائے باغ مینالند
کہ گلستاں ہمہ امروز بلبلستانست

زتیرِ غمزہ[۱] و زنجیرِ زلف میترسم
کہ حسنِ یار فرنگست و زابلستانست

ز نوشِ لعلِ شکر بارِ یار مے نازم
اگرچہ تلخئ دشنام حنظلستانست

دلم شگفتہ نہ شد دیری از نسیمِ بہار
کہ غنچہ بے گلِ رویش گل و گلستانست

یک سحر ساقی بجامم آب آتش رنگ ریخت
ساغرِ خورشید و مینائے فلک را سنگ ریخت
آتشِ گل را بسحرِ غمزہ آخر آب کرد

---

۱ در فرنگستان قاعدۂ تعزیرات قید بسیار است و در زابلستان قاعدۂ تیر اندازی بسیار بودہ است۔ معنئ شعر ایں است کہ حسنِ یار را تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف حاضر است ازیں رو حسنِ یار را فرنگ و زابلستان دانستہ میترسم ۞

خسروا[1] از سختیِ خارا منناز
کوہکن را جانِ شیریں در تن است

در حصارِ صبر مے لرزد دلم
زلفِ طرّارِ کہ یارب رہزن است

جامۂ صبرم بہ رنگے چاک شد
بخیہ ام بر روئے کار از سوزن است

زہر در جامم بجائے بادہ ریخت
چشمِ مستش عاشقاں را دشمن است

گفتم اے دیر ہی جوابِ اُو کہ گفت
زر گشتش در جملہ فن ہا یک فن است

ز داغِ عشق کہ سوزاں گل و گلستا نیست
کہ دودِ آتشِ گلزار سنبلستاں است

---

[1] ایں شعر خطاب بخسرو است اے خسرو از سختیِ سنگِ خارا ہائے کوہِ بیستوں نازش بکن۔ کہ چہ طور شگافیدہ خواہند شد کوہ کن زندہ است بوقتِ خود ہمہ سنگ ہا را خواہد شگافت ؛

غصّہ متش منّاعِ سیرِ گلشن است
زانکہ از شبنم چمن تر دامن است

از چمن دامن کشاں رفت آں پری
بر تنِ ہر گل قبا پیراہن است

در دلم[1] پوشیدہ داغِ عشق بود
لالہ را خونِ دلم بر گردن است

سینہ ام گلگل شگفت از زخمہا
منّتِ تیغ کہ برجانِ من است

رستگاری[2] نیست در میدانِ عشق
مبتلا رستم بچاہِ بیژن است

---

[1] در دلِ من داغِ عشق ایں کہ لایقِ پوشیدن است پوشیدہ بود لالہ از داغِ خود رازِ پوشیدۂ عشق آشکار کرد۔ ازیں سبب دلم را خون کرد۔ خونِ دلِ من بر گردنِ لالہ است؛

[2] بیژن نام پہلوانی کہ بباعثِ عشق گرفتارِ چاہ شدہ بود۔ رستم اورا رہا کرد دریں بیت آں مراد نیست بلکہ ایں کہ رستم ہم در چاہِ بیژن یعنی چاہِ عشق گرفتار است۔

آں سادہ روز ما بدلِ خود غبار داشت

مے را ز آبِ لعلِ لبِ خویش رنگ بُود

پیمانہ را ز دیدۂ خود شرمسار داشت

در عالمِ قدیم[1] حوادث بخواب بُود

آں چشمِ شوخ گردشِ لیل و نہار داشت

مدہوشِ بادہ بُود تماشا نکرد ہیچ

مژگانِ من عبث ہمہ شب آبشار داشت

دیری[2] سحر جراحتِ دل خواست بہ کند

آں زلفِ مشکبار صبا بقیمہ ادا شت

---

[1] در عالمِ قدیم کہ حادثہ ہائے عالم حادثہ یعنی تغیراتِ حالات ہنوز نہ بود۔ آں چشم معشوق بموجب شوخی دراں عالم بیحادثہ ہم گردش لعل و نہار یعنی تغیراتِ حوادث داشت

[2] دیری وقتِ صبح خواہشِ دوائے جراحتِ دل کرد اما علاج نتوانست کرد۔ کہ زلف مشکبار معشوق را بادِ صبا کشاید از روئے مشکباری زخم التیام نہ گرفت

نکتۂ پیچیدۂ زنار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن راگرچہ فرساید زبان
داستانِ آں گُلِ بیخار گفتن مشکل است

نقش بر سنگ است دیرہی ایں دو حرف از کوہکن
ترکِ جاں سہلست ترکِ یار گفتن مشکل است

واعظ[1] بمنع بادہ ندانم چہ کار داشت
دستارِ خود ز پنبۂ صبحِ بہار داشت

از دُور باش پنجۂ مژگان اجل رمید
آہوئے شیر گیر کہ قصدِ شکار داشت

شد[2] عاقبت ز عارضِ نیکوئے او عیاں

---

[1] - واعظ منعِ بادہ کشی چگونہ میکرد کہ دستارش از پنبۂ صبحِ بہار بُود یعنی خود مستِ گلگشتِ بہار و بادہ کشی بُود ؛

[2] معنی ایں کہ آں معشوق در خاطرِ خود از عاشق ملال داشت عاقبت کار از روئے او بموجبِ دمیدنِ خطِ آں غبارِ ملال ظاہر و آشکار شد ؛

بیہر

چشمِ[1] جادوے ترا بیمار گفتن مشکل است

لالہ در طرفِ چمن با جام پیدا شد اگر

ترکِ میناے مے گلنار گفتن مشکل است

بالبِ خاموش[2] گل در خوں چو بسمل میطپید

در چمن دردِ دلِ افگار گفتن مشکل است

از زبانِ شانہ در گوشِ دلم آورد باد

شمّۂ از زلفِ عنبر بار گفتن مشکل است

از پریشاں گوئیِ زلفِ بتاں عیبم مکن

نکتۂ پیچیدہ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچہ فرساید زباں

---

[1] چشمِ معشوق را شعرا بیمار مینویسند خلاصۂ معنی ایں کہ بر چشمِ معشوق زلف چوں سیہ مار نشستہ است چشم بیمار بہ طور خواہم گفت ؟

[2] خلاصۂ معنی ایں شعر آنست کہ دریں گلستاں قصۂ دردِ دلِ مجروح گفتن دشوار است چرا کہ گل باوجود لبِ خاموش در خوں طپیدہ است مدعا کہ اسرارِ عشق پوشیدنیست گل از واں طپیدہ دردِ دل ظاہر میکند

هوس طفلِ اشک شیر شده است

چرخ از اختراں زرہ پوش است

یارب آہ دلِ کہ تیر شده است

غنچه دیدم عصا گرفته ز شاخ

طفل یارب چگونه پیر شده است

دلِ سختش هنوز نرم نه شد

سنگ از گریه ام خمیر شده است

خار در پیرهن از ین رنگم

بوے گل بر تنش حریر شده است

دیری از درس خانهٔ عشقم

مصرعهٔ زلف دلپذیر شده است

رازِ حسن و عشق با اغیار گفتن مشکل است

یارِ من اندک مگو بسیار گفتن مشکل است

زلفِ مشکیں چوں سیاهی بر جا کرده است

گر ز داغِ دل خبر خواہم نوشت

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر

ماجرائے چشمِ تر خواہم نوشت

زخمِ تیغش گفتم آبِ زندگی است

زہرِ چشمش را شکر خواہم نوشت

گفتم اے دیر آمدی جوابِ او کہ گفت

حرفِ شوقت مختصر خواہم نوشت

تا غزالِ[1] تو شیر گیر شدہ است

دل بدامِ بلا اسیر شدہ است،

از رخ و بینیِ تو حیرانم

ماہی از ماہ اوج گیر شدہ است

بے سبب چشمِ من سفید نہ شد

---

[1] غزال کنایہ از چشمِ آہو ست ۔ [2] خار در پیرہن بودن یعنی مضطرب حال بودن است یعنی من بدیں وجہ مضطرب ہستم کہ بوئے گل بر تنِ نازکِ آں معشوق حربہ یعنی پارچۂ پیناک شدہ است تنِ او را از بس نزاکت جراحت پیدا شدہ است ۱۵

بشکن[1] قفسم خدائے را زود
آمد گل و پائے در رکاب است

بشکن قلم و بسوز دفتر
دیرینۂ غمِ عشق بیحساب است

حسبِ حالِ دل اگر خواہم نوشت
نامہ بر لختِ جگر خواہم نوشت

آں پری غافل ز سیمائے من است
نامۂ شوقش بزر خواہم نوشت

خامہ از مژگانِ مورم لازم است
وصفِ آں نازک کمر خواہم نوشت

لالہ مے جوشد ز چشم دوستاں

---

[1] قفسِ من خدائے را یعنی برائے خدا جلدی شکستہ کن کہ من آزاد شدہ برائے دیدنِ گلہا در گلزار خواہم رفت چرا کہ گل در باغ آمدہ است و جلدی رفتن دارد ثبات ندارد؂

از حالِ دلم خبر چه پرسی
چون ست حزین چرا خراب است

از آتشِ عشق ماه زدیال
این خانه تمام آفتاب است

پیمانۂ عمر گشت لبریز[1]
پیمانه هنوز بے شراب است

هر چند بسر رسید عمرم
در سر هوس شرابِ ناب است

پیرانه سرم ز مے کشیها
بد مستیِ موسمِ شباب است

بشتاب بدیدنِ گلستاں
رنگِ گل و لاله را شباب است.

---

[1] پیمانۂ عمر لبریز شدن اشارت از بسر رسیدنِ عمر است که عمر بسر رسیدن گرفت۔ هنوز پیمانه خالی است معنی این که طمع و حرصِ دنیا باقی است معنیِ دوم این که هنوز تمنائے شراب است ۞

چو بلبل از بہم صد داستاں است
زِ عشقم آتشے اُفتاد در جاں
کہ مغزم شمع و مشعل استخواں است
زِ تیرِ آسمانم ایمن اے دوست
حصارم درگہِ پیرِ مغاں است
سخن سنجانِ دہر امروز جمعند
بیا دیری کہ روزِ امتحاں است

یک فقرۂ عشق صد کتاب است
یک حرف رسالہ را جواب است
از آتشِ شعلہ خیزِ عشقم
یک شعلہ جوابِ آفتاب است
صد پارہ دِلم ز شوقِ آں ماہ
مانندِ کتاں ز ماہتاب است
از پردہ کشید عاشقاں را
رُویش کہ ہنوز در نقاب است

بروزگارِ فراغت بگاہِ کینہ کشی
بہ بزمِ عیش صف آرا بہ رزم صف شکن است

شمائمِ قلمش بسکہ نافہ ریزی کرد
سوادِ کشورِ کشمیر وادیِ ختن است

دقیقہ دان و سخن سنج شہر یارے ہست
عروجِ پایۂ اشعارِ من ز این سخن است

چرا نہ بودِ خود کوس میزنم دیری
کہ گنج بخش بلا رنج پادشاہِ من است

خیالِ خام در سرہا زجہاں است
بہاے نیم نازش یک جہاں است

غلط گفتم کہ مے ارزد جہانے
بہائش صد جہاں ہم رائیگاں است

خیالِ شکوۂ یار است در سر
مگر پاے محبت درمیاں است

ز اقبالِ گل و تاراجِ گُل چیں

نہ بلبلم کہ مرا گوشۂ چمن وطن است
کلاہ شکن و بشکن خمار از مےِ ناب
بہار توبہ شکن زلفِ یارِ پُر شکن است
ازین خیال رُخِ عاشقاں طلائی شد
کہ زر پرست بسے آں نگارِ سیم تن است
دریں چمن زخطِ سبز تو بہار آورد
سمنبرےکہ مقامش بسایۂ سمن است
نسیم بوےِ قباے کہ در چمن آورد
کہ جامہ برتنِ گلہا قبا شد و کفن است
بکار و بلۂِ جہانم چہ کار در دُنیاست
کہ خود پرستم و شغلم بکارِ خویشتن است
نثارِ خاکِ کفِ پاےِ شہر یار کُنم
بجاےِ اشک زچشمم رواں دُرِ عدن است
زنامِ نامیِ پرتاب سنگھ مے نازم
کہ شہر یارِ زماں است خسروِ زمن است

خاکِ قدمم ابوتراب است
یارب که طرب کند به دُنیا
مینائے سپہر بے شراب است[۲]
ننگ چمن د بہارِ عمرم
اے وائے کہ پائے در رکاب است
ویری ز خیالِ عمر بگذر
خوابے است کہ جلوہ گر بخواب است

بہارِ ننگ رخش بسکہ در خیالِ من است
بہر طرف کہ نظر میکنم گل و چمن است
بجنّت است مقامم کہ طائرِ قدسم

۱- ابوتراب شخصے از دُنیا گذشتہ است کہ مخالفِ آتش پرستان و خورشید پرستان بودہ است -

۲- مینا را باعتبارِ سبزی با سپہر نسبت دادہ اند - مینائے سپہر بے شراب بودن یعنی گردشِ فلک بے عشرت بودن است ؛

ناخوش دلم از شرابِ ناب است
دُردی کشِ جامِ آفتاب است
از آتشِ عشق آختایم
داغ است دل و جگر کباب است
بے چشمۂ آفتاب شب ہا
چوں چشمہ دو چشمِ من پُر آب است
گردن کہ کشد ز حکمِ خورشید
شاہنشہِ مالک الرّقاب است
بر درگہِ مہر باش حاضر
ہر صبح کہ وقتِ مستحباب است
ایں بیت بگوشِ ہوش بشنو
از منتخباتِ انتخاب است
از جامِ جہاں نُمائے جمشید
خورشید پرست کامیاب است
از دولتِ پائیدارِ خورشید

عاشقاں را ز دمِ تیغ تو جاں در بدن است
آبِ پیکانِ تو چوں روح رواں در بدنم است

شاہدِ حالِ منِ ایں دیدهٔ خوں بار بس است
زخمہا از دمِ تیغ تو نہاں در بدن است

آب خورده است دمے از دمِ شمشیرِ غمت کسے
سبز تا حشر ازاں سبزهٔ جاں در بدن است

کہکشاں سوزد اگر دودِ دلِ من چہ عجب
کہ شرارے عجب از عشقِ بتاں در بدن است

قاتل انکارِ تو از کشتنِ من بوالعجبی است
زخمِ پیکاں بدلِ زخمِ سناں در بدن است

بر زمیں نیست نشانِ قدمِ تیر انداز
تیرش از سینہ گذر کرد نشاں در بدن است

دیری از دستِ کسے زلفِ دلآرام مده
تا ترا جاں بہ تن و تاب و تواں در بدن است

ـــــ تیرانداز بر ہوا رفتار دارد بر زمیں پائے نگذارد و نشانِ قدمِ او بر زمیں چساں یافتہ شود تیرِ او از سینہ گذر کرد نشانِ آں الخ

گرد یتیمی که بگوهر نشسته است

صحرا[1] خوش است باگل و گلشن مرا چه کار
آن بلبلم که از قفسِ تنگ رسته است

گل سُفت عندلیب به دنبالِ او نه رفت
بال و پرش مگر غمِ دوری شکسته است

از چار موجِ اشکِ خودم دیدهٔ سفید
چوں عکسِ ماه در دلِ دریا نشسته است

مے خور کہ مے دواست غمِ روزگار را
اے آنکه خاطرت ز غمِ دهر خسته است

دیری درین چمن بفراغت مرو بخواب
مے نوش بیدرنگ که گل بار بسته است

---

[1] درین شعر اشارت از علم الهیات است که بزبانِ سنسکرت آزاں دفترها پر است صحرا یعنی وسعت آباد لم یزل بعد نجاتِ دنیائی بعد وصل شدن بجلوهٔ بے انتهائی ذاتِ اقدس است گل و گلشن اشاره به دنیا و اهلِ دنیاست خلاصهٔ معنی این که من آن بلبل هستم که از قفسِ تنگ یعنی قفس بدن رها گردیدم صحرا که تعریف آں در صدر نوشته شد پسند دارم با دُنیا و اهلِ دُنیا چه کار دارم ؛

تا سحر لالہ نیفروخت چراغِ خود را
ماہِ من شب بچمن تا برخِ گلگوں مے رفت

تا سحر شمع نمے سوخت پرِ پروانہ
بسکہ تکرارِ شب از چشمِ پُر افسوں مے رفت

تا سحر شہر خطر داشت زِ طغیاں دیری
شب کہ از چشمِ ترم اشک چو جیحوں مے رفت

در وصفِ ابروے تو قلم شکستہ است
آے بایں کمان زِ ازل زہ[1] کہ بستہ است

ترسم کہ بال و پرِ شکند تیرِ چرخ را
تیرے کہ از کمانِ تو اے شوخ جستہ است

ترسم[2] غبارِ خاطرِ دریا دلاں شود

---

[1] زہ دو معنی دارد یکے وصف دوم زہ کمان بدین وجہ مقابلِ وصفِ ابرو زہ کمان در شعر درج شدہ است

[2] میترسم کہ گردِ قیمتی گوہرِ یکتا خاطرِ صاحبدلاں را رنجہ کند کہ صاحبدلاں کدورتِ کسے نخواہند گوہرِ یکتا اگر در قیمتی صفت است مگر دریا دلاں یعنی صاحبدلاں را باعثِ حرفِ گرد کہ کدورت آورد است نا پسند خواہد خاطر ایشاں مکدر نماید

اے صبا باور خدا را کن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

دیدہ ہی از خونِ جگر گل پروری کن باغباغ
یک گلے آخر رسد بر گوشۂ دستارِ دوست

شب کہ در بزمِ سخن زاں قدِ موزوں مے رفت
تا سحر دودِ دلِ شمع بگردوں مے رفت

امشبم نوبتِ لختِ جگر و قاشِ دل است
دیشبم تا سحر از دیدۂ تر خوں مے رفت

کرد فریاد چو زنجیرِ سحر دودِ چراغ[1]
شب کہ افسانہ ز سوزِ دلِ مجنوں مے رفت

شب کہ با حسنِ خدا داد بُتے جلوہ نمود
تا سحر گہ صفتِ صانعِ بیچوں مے رفت

---

[1] سوزِ دلِ مجنون فاعل و دُودِ چراغ مفعول است خلاصۂ معنی ایں کہ آں قدر سوزِ دلِ مجنوں سرایت کرد کہ دودِ چراغ مانندِ زنجیرِ صبح فریاد کرد ؛

سببِ شعر گفتنم دیری

بیتِ ابروے آں پریزاد است

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مارِ زلفم قانعم از گنج بر رخسارِ دوست

لله پر شرر پائے[1] بر آتش بسیرِ[3] باغ بود
داغها دارم بدل از گرمیِ رفتارِ دوست

از حریفاں در کفِ کس نیست جامِ آفتاب
مے کہ مینوشد بزیرِ سایۂ دیوارِ دوست

مطلعِ خورشید دوکانے کہ بہرِ آرایش است
ذرہ گفتم ہنوز از زینتِ بازارِ دوست

نقشِ پایم را تصدق میشود جانِ بہار
تا گلے بر سر زدم از گلشنِ بیخارِ دوست

---

[1] پاے بر آتش بودن اشارہ از اضطراب و تعجیل است معنی ایں است کہ معشوقِ من در سیرِ باغ اضطراب و تعجیلِ رفتن داشت مرا بدل از اضطراب و جلدیِ آں معشوق داغہا است یعنی کہ از رفتنِ یار مکدر و ناخوش ہستم ؛

دوش رفتم بگلشنے کہ درو
سبزہ نوخیز و غنچہ نوزاد است

نالۂ بلبلم بگوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد است

گفت بے وجہ نیست نالۂ من
روئے گل آفت است و بیداد است

خاطرم[1] بردو از نظر افگند
یار در فکرِ جانم افتاد است

عشق ورزیدن است مشکل ہا
سخت کارے است کارِ فرہاد است

ابجدِ عشق خواندہ ام بازل
ورنہ مکتب کجا کہ استاد است

دلم از التفاتِ یار شگفت
ورنہ ایں غنچہ باز نکشاد است

---

[1] یعنی ایں کہ معشوق دلِ من برو ناپسند کردہ است خیالِ بردنِ جانِ من دارد ازیں سبب دل ناپسند ساختہ است

غنچه هم زیرِ لب بفریاد است

مُرغ[1] بر بامِ قصر ناله کشید

گفت شیریں که جانِ فرہاد است

از نہادم چو شمع دود انگیخت

شعلهٔ خوبسکه آں پریزاد است

دستِ ساقی که مے بجامم ریخت

از من آں دست را مزید[2] داد است

مے گزم لب ز رعشهٔ پیری

جامِ لبریزم از کف افتاد است

وِیرہ ی از مے مکن و مے پرہیز

ایں سخن پند نیست ارشاد است

خانهٔ عشق از من آباد است

خاطرِ عاشقاں زمن شاد است

---

[1] قصهٔ شیریں مشہور است که برای رہایش او خسرو قصر تیار کرده بود دریں شعر ہمیں معنی است که مرغ بر بامِ قصر آمده ناله و فریاد کرد شیریں گفت که مرغ نخواہد بود جانِ فرہاد که عاشقِ پاک است خواہد بود [2] یعنی شاباش

بیقرار از شوقِ گلبرگ تر است
نے ہمیں آب از دمِ شمشیرہا است
سبزہ صحرائے عشقم خنجر است
عاشقاں سرمست از دورِ شراب
در سرِ دیرمی خیالِ دیگر است

با غمِ عشق خاطرم شاد است
عشق نوشِ دولتِ خداداد است
عشق تعلیم کرد جاں بازی
اینچہ تعلیم اینچہ استاد است
بسمل از زخمِ کاریٔ عشقم
عشق تیغ است و عشق جلاّد است
ساغرِ مے گل است و مینا سرو
چمن امروز عشرت آباد است
بلبل از دردِ عشق مے نالد

تا دماغش خوش کنم چوں بوئے گل دودِ چراغ

دیرمی امشب روغنِ گل در چراغ انداختست

در نبستانم ز صهبا لب تر است

بهرِ من سرمشقِ خطِ ساغر است

بر سرم تا سایه افگنده است عشق

بالشم بالِ هما زیرِ سر است

وصفِ نوشِ لعلِ نوشینش مپرس

زهرِ چشمش نوشتر از شکر است

تلخیِ بادامِ چشمِ آں پری

در مذاقِ دل ز جاں شیریں تر است

چشمِ من هیچے نمے بیند بخواب

تیرِ من مانندِ مژگاں بے پر است

از گل و شبنم[1] دلم تسکیں نیافت

---

[1] معنی این که از سیر و تماشای گلستان که در آنجا گل و شبنم است خاطرِ من تسلی نیافت که بیقراری از اشتیاقِ گلبرگِ تر که کنایه از لبِ معشوق است دل سیر و تماشای باغ نمے خواهد دیدارِ معشوق مے خواهد ۞

آنکه از مستی[1] بجامِ لاله داغ انداختست
خار در پیراهنِ گلهائے باغ انداختست

کس ندیداست و نداند کس که آن دلبر کجاست
باکه صهبائے طرب را در ایاغ انداختست

گرچه عریانم ز احسانِ جنون شرمنده ام
در برم پیراهنِ عیش و فراغ انداختست

حسنِ عالم سوزِ او اینکاش میدیدم بخواب
این خیالم شعله در کنجِ دماغ انداختست

آنکه از فیروز بختی بوسه زد بر لعلِ یار
از نظر[2] یاقوت و لعلِ شب چراغ انداختست

آن گلِ بیخار[3] خوش کرد است آغوشِ دلم
خارِ حسرت در کنارِ باغ و راغ انداختست

---

[1] خلاصه معنی این بیت آنکه معشوق ازل از مستی شراب در جامِ لاله عوض شراب داغ انداخت و خار در پیراهن گل ها انداخت یعنی نکاره کرده تباه کرد

[2] از نظر انداختن کنایه از ناپسند و مردود ساختن است ؛

[3] گلِ بے خار یعنی معشوق آغوش دلم را پسند کرده است در آغوش دلِ من نشسته است باغ و راغ یعنی دنیا را در حسرت انداخته است که ناپسند کرده است ؛

جگرِ سرزنشِ غنچۂ خاموشم نیست[1]

میدہم دادِ طرب بے قدحِ مے دیری

کہ فراموش ز دل لعلِ قدح نوشم نیست

اینچہ زلف است اینچہ رخسارہ است

اینچہ گنج اینچہ ایں چنیں مار است

اینچہ حسن است و اینچہ نو خطِ سبز

چیست ایں سبزہ اینچہ گلزار است

اینچہ چشم است و اینچہ نوشِ دہاں

اینچہ دارو ست اینچہ بیمار است

اینچہ سروِ رواں نگاریں پاست

اینچہ رنگ است اینچہ رفتار است

بوسہ را جاں بہاست اے دیری

اینچہ سود است اینچہ بازار است

---

[1] یعنی لبِ معشوق

زیر لب دیری حدیثِ عشق میگوئی دگر
سرمهٔ چشمم که لب‌های غزلخوانِ تو بست

چه کند هجرِ شبِ وصل فراموشم نیست
گردشِ چشمِ تو یاد است دگر هوشم نیست

مهرِ جانی و هوائے تو بهارِ عمرم
وه چه نامے که بجز نامِ تو در گوشم نیست

اے خوش دوش که معشوقه در آغوشم بود
حیف امشب که بجز دست در آغوشم نیست

عاشقان تلخیِ دشنام تمنّا دارند
عاشقم بوسه تمنّا ز لبِ نوشم نیست

دامنم پنجهٔ شمشاد عبث میگیرد
که خرامان بچمن سروِ قباپوشم نیست

گو زند زخم زبانِ خار چه پروا است مگر

ا؎ دامنم پنجهٔ شمشاد عبث میگیرد که یار دو باره خرامان نیست در چمن چه کار رو بمرحلهٔ رقیب

باغبان روز یکه دیوارِ گلستان تو بست

دامکن بندِ قبا امشب بہ بزمِ بوالہوس
دستِ من روزِ ازل پیمان بدامان تو بست

میکشی[1] از جوئبارِ چشمِ من دامان عبث
آتشِ گل راهِ شمشادِ خرامان تو بست

تابگوشِ دل نہ شد فریادِ جانِ من بلند
پر مگر از سرمہ ظالم تیرِ مژگان تو بست

بخیہ ام[2] بر روئے کار از شوخ چشمیہا فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرہا در پیش گاہ ہست کردہ نقاشِ ازل
صورتے از رنگِ معنی ہا بایوان تو بست

---

[1] خلاصہ این شعر این است کہ اے معشوق از چشمِ من بیہودہ میگذری آتشِ گل راہِ شما بستہ کردہ است در گلزار نخواہی رسید در دیدۂ من قرار گیر ۔

[2] بخیہ بر روئے کار افتادن کنایہ از رسوا شدن است خلاصہ معنی آنکہ من از روے شوقِ چشم ہائے خود رسوا شدم نگاہ ہائے تیز بہ بدانِ معشوق کردم معشوق گریبان بستہ کرد ۔

ز آفتاب پرستی دل و دماغم هست
چو آفتاب منوّر دلِ منیرِ من است

چرا نه هر سرِ مویم چو ذرّه رقص کند
که آفتابِ جهانگیر دستگیرِ من است

همین نه غنچه درین باغ بسته است دهان
خموش مرغِ چمن نیست از صفیرِ من است

چه جای شعرِ ظهیر و نظیری است اینجا
خجل ظهیر ز اشعارِ بے نظیرِ من است

ز فکرِ انجم و افلاک ایمنم دیری
که آستانۂ دیرِ مغان ظهیرِ من است

رشتۂ جانم گره با موئے پیچانِ تو بست
غنچۂ دل عهدِ یکرنگی به پیمانِ تو بست

از دلِ سنگینِ خوبان توده ها موجود ماند

۱ے یار روزیکه باغبانِ یعنی باغبانِ تقدیر تعمیرِ دیوارِ باغِ تو از سنگهائے دلہائے معشوقان کرد آن روز بعد ختمِ تعمیر از همان سنگ توده ها باقی مانده موجود ماندند که در دنیا معشوقانِ سنگدل دارند ؛؛

فلک ز شعلهٔ آهم بلرزه چون بید است
شرار آتش داغم چراغ خورشید است

بهار زندگی کس بباد رفت چه شد
خزان پرست گل شاخسار امید است

به بحث علم مکن عمر صرف یار طلب
چه مطلب است ز عمر و چکار بایزید است

چه شد که خاتم جم رفته است از دستم
ز جام بادهٔ عشقم دماغ جمشید است

دمید صبح چرا مست خفته دیری
که آفتاب بکف جام عیش جاوید است

منم که خاک در دیر دلپذیر من است
صفای خدمت پیر مغان ضمیر من است

اگر ز ره نبرد دیو نفس اماره
نگین خاتم جم نقش پای پیر من است

فروغِ روئیکه در باغ مشعل افروز است
کہ شبنم گلِ این باغ مشعلِ روز است

کشید از رگِ گل دود عنبر رشتۂ شمع
زبسکہ آتشِ رشکِ رخش چمن سوز است

نسیمِ صبح بہارم بگوشِ دل آورد
شرابِ کہنہ بخور نو بہار و نوروز است

مگر دو چار شود یارِ من بمن فردا[1]
کہ مشتری است بخرچنگ و ماہ در جوزا است

شرابِ نابِ حریفاں اگر زدند چہ شد
بس است دُردئی جامم کہ عشرت اندوز است

کجا حصیر کہ بر آتشم بفرشِ حریر
نمد کجاست کہ جاں سوز زرِ ختِ زردوز است

کلامِ دبیری اگر شوخ تر بود چہ عجب
پری بطوطیِ طبعش تکلم آموز است

---

[1] قمر بربع السیر است در برجِ جوزا است تا فردا در برجِ سرطان خواہد رسید با مشتری قرانِ السعدین خواہد کرد. من ہم تمنائی وصالِ یار دارم۔

کنوں کہ طرف گلستاں وزاں شمال و صباست
چمن شگفتہ و خنداں ازاں شمال و صباست

مگر ز خندۂ گل بُرد مرغِ زیرک پَے
کہ پیکِ نامہ رسانِ خزاں شمال و صباست

بنو بہارِ جہاں نیست از وفا بوئے
عبث بکنجِ دماغم خزاں شمال و صباست

جمالِ دخترِ رز بے نقاب خواہد شد
کہ جبہہ سائے بپائے رزاں شمال و صباست

اگرچہ مرہمِ کافور پنبۂ مسیح است
بزخمِ سینۂ داغم گزاں شمال و صباست

خیالِ سیرِ چمن نیست در دلِ یارم
خیالِ خامِ بگلشن پزاں شمال و صباست

بکنجِ خانہ چرا بادہ میکشی دیری
کنونکہ طرف گلستاں وزاں شمال و صباست

ہلاکِ خنجرِ بیدادِ عشق پرویز است

غمم از سیاہئ لشکر نداشتم اما

سیاہ چردہ بچشمِ سیاہ خونریز است

شرابِ کہنہ بجامم مریز اے ساقی

چہ شد کہ لالہ بکف جام و سبزہ نوخیز است

ز آبگینۂ درویشیم زلالے دہ

مریز آبِ حیاتم کہ دردی آمیز است

رواں ز چشمِ ترم خوں برفت حیرانم

کہ در رکابِ کہ گلگونِ من جلوریز است

بدورِ لالہ و گل از شراب توبہ مکن

کجا بہار کجا روزگارِ پرہیز است

دریں بہار بترکِ چمن مگو دیرے

کہ جامِ لالہ ز صہبائے عشق لبریز است

بجامِ گل شرابِ ارغواں ریخت

ازیں بیدادمیتر سم کہ چشمش
بہ تیغِ ناز خونِ عاشقاں ریخت

مگر آں سنگدل سیرِ فلک کرد
کہ سنگے بر سرم از آسماں ریخت

عجب ماہے گذشت از گوشۂ بام
کہ طشت از بامِ شاہانِ جہاں ریخت

بچشمِ کم مبیں خاکسترم را
نگارِ شعلہ خو در سرمہ داں ریخت

ز آہِ صبح تیر اندازِ دیریست
فلک را یک سحر از کف کماں ریخت

ز بحرِ عشق خندکُن کہ شعلہ انگیز است
بجائے آب دریں ورطہ آتشِ تیز است

ہمیں نہ بر سرِ فرہاد زخمہ کاری زد

که دریں بزم بت من بفراغ البالیست

باغم عشق از انم ز ازل پیوند است

که مراد دلِ من تا بابد خوشحالیست

نقشِ پاپش نفروشم بہ نگینِ جمشید

آنکہ بر مملکتِ جانِ دلِ من والیست

نے ہمیں دامنش از خونِ من امشب تر شد

شیوۂ شوخِ من از روزِ ازل قتالیست

ہمہ تن داغِ پلنگ از دلِ بیباکِ منست

وحشتم در نظرِ خلق ز شیرِ قالیست

در چمن دوش چہ خوش بلبلِ شیدا میگفت

دیری احوالِ تو خوش باد کہ شعرت عالیست

چہ رنگ آں تازہ گل در گلستاں ریخت

کہ بلبل بال و پر در آشیاں ریخت

زخونِ بلبلاں مستِ طرب شد

در رہِ عشق بہرِ گرم رواں
شعلہ گلگوں و دود شبدیز است

بسکہ زد تازیانہ بر دلِ عشق،
از رہِ دیدہ خوں جلو ریز است

گل بسر زن بکف پیالہ بگیر
نوبہار است و سبزہ نوخیز است

باد خاکسترم بگلشن بُرد
از غواں زار را[۳] سمن ریز است

دلِ آتش پرستِ دیری را
دود سنبل گل آتشِ تیز است

گل ز زر جائے بسر گردد دماغش عالیست
لالہ داغست کہ از زر کفِ دستش خالیست
بط[۱] مے حوصلۂ بحر ندارد چہ کنم

---

[۱] معنی شعر ایں است کہ صراحی شراب حوصلۂ دریا یعنے فراخی بسیار بابت گنجایش شراب ندارد چہ چارہ سازم کہ دریں مجلس معشوق من بفراغت نشستہ است بسیار شراب کشی خواہد کرد بعدم گنجایش صراحی شراب کمتر موجود است۔

بالِ دپرِ مُرغِ نامہ برسوخت

از دودِ دلم[۱] خبر چہ پُرسی

نادیدہ درونم از خبر سوخت

بر سینۂ ویری از غمِ عشق

داغے است کہ لالہ را جگر سوخت

دلِ داغم کہ دود انگیز است

آرزومندِ آتشِ تیز است

در خیالاتِ آتشم سرخوش

شیشہ سرشار و جام لبریز است

شعلہ آتشم بہ بزمِ طرب

موجِ صہبائے عشرت انگیز است

---

۱ اے دوست از دودِ دلِ من چہ میپرسی کہ چرا ایں دودِ آہ بیباکی من روئی یار بدیدہ خود ندیدم خبرِ حسنِ یار شنیدم عشق شعلہ انگیز شدہ دا یا سرا سوختہ است باعث دودِ آہِ من است او در دریں بارہ گفتہ است۔ فرد:۔ نہ تنہا عشق از دیدار خیزد۔ بسا کیں دولت از گفتار خیزد ٭

دیری این مصرعِ برجستہ ندانم از کیست
'وصل ہر چند محال است تمنائے ہست'

عشقش نہ ہمیں دل و جگر سوخت
سر تا پا پاے تا بسر سوخت

عشقش ہمہ جہاں خبر کرد
یعنے کہ تمام خشک و تر سوخت

در دائرہِ عشق شعلہ خیز است
ہر پائے کہ رفت تا کمر سوخت

یارب چہ کنم کہ شعلہ خوئے
صد پارہ دلم بیک نظر سوخت

ہر چند غمِ جہاں ندارم
جاں در بدنم از غمِ دگر سوخت

پروازِ من از قفس محال است
کز آتشِ عشق بال و پر سوخت

از سوزِ درونِ خبر نوشتم

میشود از بطِ می[۱] خونِ کبوتر جاری

در خرابات مغاں طرفہ تماشائے ہست

نامہ بر برگِ گل از شوق رقم کرد بمن

ہر کجا طرفِ چمن بلبلِ شیدائے ہست

دوش این نکتہ بگوشم زلبِ جام رسید

شیشہ امروز مپرداز کہ فردائے ہست

تا کے از گرمیٔ بازارِ جنونم پرسی

چہ کنم در دلم از عشقِ تو سودائے ہست

سیرتِ نیک ہدایت ز خدا میطلبم

اے ترا نام خدا صورتِ زیبائے ہست

در چمن یار مگر جلوۂ مستانہ کند

کہ گل و لالہ بکف ساغرِ صہبائے ہست

---

[۱] بطِ می بمعنی صراحیٔ شراب یعنی از صراحیٔ شراب خونِ کبوتر (کنایہ از شراب) جاری مے شود

دل دو نیم مرا ذوقِ خنجرِ دگر است

سحر ز حلقۂ درہا صدا بگوش آمد

کہ فتحبابِ تو درماندہ از درِ دگر است

بمجلسے[1] کہ مَی از جامِ آفتاب بوَد

نگاہِ من ہمہ بر دورِ ساغرِ دگر است

فلک بعینکِ خورشید و ماہ جُست نیافت

کہ نامِ بندہ بسر فردِ دفترِ دگر است

ظہورِ بادہ دریں بزمِ آفتابی کرد

کلامِ وحیدِ سرمست منظرِ دگر است

حیرتے در دلم از آئینہ سیماے ہست

نہ ہوائے گل و نے ذوقِ تماشاے ہست

کیست تا جاں برد اے شوخ ز ترکِ چشمت

کہ ز مژگاں بکفش ناوک گیرائے ہست

---

[1] در چناں مجلس عالی کہ شراب انجا از جامِ آفتاب خواہد بود من شراب کشی نخواہم کرد کہ خیالِ من بہ ساغرِ دگر ہست چرا کہ آں ساغر از گردۂ جامِ آفتاب بہتر و ما فوق است ؛

هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگست
رسان بخانهٔ من آفتابِ من یارب
که ماه و مشتری امشب ببرجِ خرچنگست
پئے شکستِ دلِ من مکوش ظالم سخت
مناز بیجگری شیشه در نظر سنگست
غبار گشتم[۱] و آئینه ها صفا کردم
هنوز بر دلم از کلفتِ جهان زنگست
چرا لطیف ز چمن مست خفته دیری
پیاله نوش پیاپے که دورِ گل تنگست
خیالِ عالیم از اوجِ اخترِ دگر است
بآبِ آئینه ام موجِ جوهرِ دگر است
بزخمِ تیغ چه لذت که ناگوار آبے است

۱؎ غبار یعنی خاکستر شدم آئینه ها را بکارِ صفائی آمدم مراد شعر این است که بدرجه اتم در نیستی رسیدم اما هنوز در دل کدورتِ دنیا دارم که بقولِ اهلِ فنا ستر تا دل از خیالاتِ دنیا که گوناگون است صاف و پاک نه شود نجات از کدورت های دنیا صورت پذیر نیست ۔

آئینه دارِ روی که خورشیدِ عالم است
با این کمال ماهِ فلک نقشِ پاے کیست

دنیا ز دامنِ که غبارے است ریخته
نه اطلسِ [3] سپهر سراپرده هاے کیست

مینائے سرو بهرِ که [3] سرشار در چمن
بر کف پیاله لاله بصحرا براے کیست

دیرمی خزانِ این زر از که وام کرد
باغ و بهار سبز ز عینِ عطاے کیست

بجامِ یار ز خونم شرابِ گلرنگ است
ز بس نشاط چو گل جامه در برم تنگ است

بآبِ آئینه عکسِ رخِ تو آتش زد
بحیرتم که نمیدانم اینچه نیرنگ است

چسان بگوشِ دلم پندِ پیر میسازد
که دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگست

فلک بترکِ [3] ستم گفت و مهربان گردید

مگر از چشم پری حلقهٔ بیرون در است

جلوهٔ ناز پری مشق جنون میپدانم
شوخی طبع من از گردش چشم دگر است

گرمی باده ندانم چه کند آخر کار
جام چون لاله لب یار چو گلبرگ تر است

سببی[۱] ساز خدایا که دبستان سوزد
دختر رز بچمن منتظر آں پسر است

خار خارے بدل لشکر گل پیدا کرد
گل زخمے که ز شمشیر نگارم بسر است

یارب اندر دلش انداز که آید بوداع
دیری از صبح وطن عازم شام سفر است

صبح ازل تبسم دنداں نمای کیست
شام ابد تسلسل زلف دوتای کیست

---

۱ خدایا سببے کن که دبستان یعنی مکتب سوز د طفلاں از قید مکتب خلاص شده بسیر گلستاں خواهند رفت

دختر رز یعنی شراب در چمن انتظار آں طفل یعنی معشوق میکشد که آں معشوق در چمن رسیده شراب خواهد کشید

شعلہ ام دلسوز دیار غمگسارم آتش است

از نظر افگندہ ام زلف کج و روے نگار
دودِ آتش زلف کج روے نگارم آتش است

گر سپہر بے مروت آب ہم بر یزد مرا
یاوری از کس نمیجویم کہ یارم آتش است

دست از آب بقا شستن تمنا میکنم
دل طپاں از شوق جانِ بیقرارم آتش است

گرم کردن جاے در گلشن چہ باشد راے من
نعل در[1] آتش براہ انتظارم آتش است

دیدہ ای از داغ دلِ بلبل مگو جانم مسوز
با خیال شعلہ گل در کنارم آتش است

در دلم داغِ تو پروردہ بخونِ جگر است
لالہ بر بام تو از حالِ دلم نامہ بر است

کس نزد بر درت اے شوخ کہ دیوانہ نشد

---

[1] نعل در آتش کنایہ از مضطرب شد

مخمورِ جامِ نرگس و مینائے سرو نیست
رندیکہ مست باگلِ رعنائے آتش است

چشمِ ترم ہمیں نہ ز اشک است در فروش
جوہر شناسِ گوہرِ والائے آتش است

ہر چند شعلہ خو صنمے دل بغمزہ سوخت
جاں منتظر ہنوز بایمائے آتش است

مینائے بادہ سوخت چو شمع از نگاہِ گرم
دیری کہ جام نوش ز صہبائے آتش است

عندلیبِ شعلہ خویم نو بہارم آتش است
بے نیازم از گل و گلشن بکارم آتش است

بالشم بالِ سمندر بسترم خاکستر است
بر تنم از شعلہ چادر در کنارم آتش است

در برم محبوبۂ دلبر نباشد گو مباش
دلبرِ ہمخوابہ در شبہائے تارم آتش است

تا بکے باسرد مہرانِ جہاں گیرم قرار

خاکسترم[1] کدورتِ آئینہ صاف کرد
یارم بسے است سادہ کہ جویای آتش است

با چشمِ تر حیاتِ ابد آرزو مکن
آبِ حیات موجۂ دریای آتش است

بے بادہ بزم گرم کند دودِ آہِ من
سرمست دل ز جرعۂ صہبای آتش است

بے روئے خوب سلسلہ جنبانِ عشق شد
دودیکہ زلفِ عارضِ زیبای آتش است

آتش ز شعلہ مرغِ دلم را شکار کرد
گویا کہ شعلہ پنجۂ گیرای آتش است

دام بلاست دودِ مسلسل برای دل
در دام دانہ ہا ز شرر ہای آتش است

---

[1] بعد سوختن خاکستر شدم چنانکہ از خاکسترم کدورتِ آئینہ صاف شد یارِ من کہ بسیار سادہ لوح است ہنوز طلبگارِ آتش برای سوختن وجودِ من ہاست معنی این شعرِ دقیق است کہ از خاکسترِ آئینہ صفا شدن مقرر است باوجودیکہ عاشقِ سوختہ خاکستر شدہ خاکسترش بکارِ صفای آئینہ آمدہ یار چرا سعی سوختنِ او میکند ؎

بارنگِ بے ثباتِ چمن گرمِ نالہ نیست
مرغِ دلم کہ بلبلِ شیدائے آتش است

دل در برم طپان و لبم خشک و دیدہ تر
باشوقِ جلوۂ رخِ زیبائے آتش است

پیمانہ کش بساغرِ چشمِ سمندرم
در گلشنے کہ گل گلِ رعنائے آتش است

دیری چو شعلہ لرزہ ندارد ز فکرِ جاں
سر تا قدم فدا بسراپائے آتش است

بے وجہ در دلم نہ تمنائے آتش است
بازارِ عشق گرم ز سودائے آتش است

خاکسترم[۱] بسیرِ ولایت زباد رفت
در خاطرم ہنوز تولائے آتش است

۱۔ مضمون این کہ خاکسترِ وجودِ سوختۂ من باد برداشتہ در اطراف رسانید ہنوز شوقِ محبت آتش بخاطرم موجود است ؛

دل سوخت دماغ سوخت جاں سوخت

جوشِ بہارِ عمر تماشاے آتش است

خرّم دلیکہ داغِ تمناے آتش است

خورشید را بسایۂ مژگاں دہد پناہ

چشمیکہ تر ز شوقِ تجلّاے آتش است

مے خوردہ ام ز ساغرِ سرشارِ آفتاب

مخمورِ دل ہنوز بصہباے آتش است

چشمِ ترم بشعلہ گہر میکند نثار

سیم و زرم تصدقِ سیماے آتش است

در چار موج شعلہ اگر غوطہ زد چہ غم

طفلِ دلم شناورِ دریاے آتش است

انگیخت شعلہ کہ ز گلشن کشید دود

داغِ دلم کہ لالۂ صحراے آتش است

دودِ مسلسلست بپاے خیالِ دام

خاطر شکارِ پنجۂ گیراے آتش است

آں رندِ کشید خونِ گرمم
مے سوخت دماغِ میکشاں سوخت

از رشکِ قبائے لالہ رنگش
گل جامہ درید و گلستاں سوخت

ساقی بنگاہِ گرم امشب
در شیشہ شرابِ ارغواں سوخت

یارب چہ بلاست گرمئ شوق
جان و دل و مغزِ استخواں سوخت

از داغِ دلم صبا خبر بُرد
سرد و گل و باغ و باغباں سوخت

از سُود زیاں[1] پدید آمد
بازار چو گرم شُد دُکاں سوخت

ویری چہ کنم کہ آتشِ عشق

---

[1] مراد شعر ایں است کہ از نفع نقصان بدیں وجہ ظاہر است کہ انساں را در دنیا گرمی بازار یعنی رونقِ کارِ دنیا پیدا میشود و ہر آں گرمی دوکاں قلبش یعنی وجودش معدوم میگردد کہ دنیا دارِ الفنا است ؛

بہاے[۱] رشتۂ زنّار نقدِ جاں مسلّم شد
گریزاں شیخِ شہر از بس پشیمانی زبازار است

دلِ آتش پرستم عندلیبِ شعلہ خوئے ہست
کہ دودش سنبل و گل شعلہ آتش ارغواں زار است

من از آتش پرستی ہا بحسنِ یار بُردم پے
فروغِ روئے یار از آتشِ تیزم پدیدار است

برایم شعلۂ جوالہ یارب حلقۂ دام است
کہ مُرغِ دل بدامِ اُلفتِ آتش گرفتار است

دلِ آتش پرستم از خیالِ کعبہ مُستغنی است
تجلّی جوئے را یارب کُجا روسوئے دیوار است

دلِ دیری چرا پرہیز دار از آتش پرستی ہا
کہ آتش در حقیقت حُسنِ عالم سوزِ دلدار است

یکغمزۂ یار صد جہاں سوخت
یک نیم نگہ ہزار جاں سوخت

---

۱ خلاصہ معنی ایں کہ بہای زنار نقدِ جاں بود شیخِ شہر از جاں دادن لرزید و پشیماں شد از بازار گریخت۔

چوں پری در شیشه ام دلدار گیرم هست نیست[۱]

تا نگردد معنئ پیچیدهٔ زنار حل[۲]

اے صنم بر گردنت زنار گیرم هست نیست

عندلیبانِ جهاں را در نظر ظاهر نشد[۳]

در چمن دیری گل بنجار گیرم هست نیست

بیاضِ گردنِ معشوق را شیرازه زنار است

خوشا عاشق که پیوندِ رگِ جانش باین تار است

بدامِ طرهٔ آں بُت دلِ من بسته تنها نیست

تسلسل رشتهٔ جانِ مرادِ ایم بزنار است

۱ه نوعیکه پری در شیشه میباشد کسے او را نمے بیند بداں نوع در شیشهٔ دلِ من دلدار است اما بنظر نمے آید گویا که نیست:

۲ه تا وقتیکه معنئ پیچیدهٔ زنار که رمزِ دقیق است یافته نخواهد شد اے صنم بر گردنِ تو فرض کردم که زنار است اما چیزی نیست معنی باریکِ زنار حل باید کرد:

۳ه عندلیبانِ جهاں کنایه از اهلِ دنیا چمن یعنی دنیا - گلِ بنجار مراد از ذاتِ واجب الوجود معنی این شعر این است فرض میکنم ذات واجب الوجود - و هر جا محیط است اما از دیده های ظاهر بیں پوشیده است و ظاهر بیں میداند که نیست:

نقدِ جاں دادم بدل باقی هنوزم اندکیست

بے ادب اشکم[۱] سحرگہ کرد تر دامانِ یار

یار از انصاف! فرمود ناداں کودکیست

از خط و خالِ رخش تشریح و تفصیلم مپرس

هر دو در دل بردنِ دیرینہ بیرحمی یکیست

سرمہ در چشمِ[۲] سیاہِ یار گیرم هست نیست

عکسِ لعلش در مئے گلنار گیرم هست نیست

با خیالِ بیوفائی ہائے ایّامِ بہار

نو گلِ خنداں دریں گلزار گیرم هست نیست

با کہ گویم رازِ دل یارب کہ باور میکند

۱؎ خلاصہ این است کہ اشکِ من از بے ادبی دامانِ یار را تر کرد، یار عفو کرد و فرمود کہ طفلِ ناداں است بقولِ شعرا طفل، با اشک مناسبت دارد۔ چونکہ بجائے این مصرع دیگر طبع شدہ بود۔ مصرع۔ بے ادب طفلِ سرشکم کرد تر دامانِ یار۔ وقتِ تحریرِ کتاب عوضِ آں این مصرع سہواً بقلم آمد بہر حال معنی این مصرع هم مطابق و بجا است ؞ ۲؎ فرض کردم کہ سرمہ در چشمِ سیاہِ یار کشیدہ اند امّا بنظر چنیں نمی آید کہ چشمِ یار سیاہ تر است سرمہ گویا کہ نیست ؞

مبادا دودِ چشمِ حلقۂ بیرون در رنجد [1]
کہ در کویش بسے دلسوز را امشب تنگ و تاز است

مرا پیرِ مغان بخشید مُلکِ جم بیک جامے
بہشتم آبِ کوثر را درِ جنت عبث باز است

صفائے طبع خود امروز عریاں ساختی دیری
دلم حیراں تر از آئینہ کردی اینچہ پرواز است

زلف و کاکل ہر دو در دل بُردنِ عاشق یکیست [2]
فرق گفتن درمیاں بیجا بقولِ زیرکیست

ہیچ معلومم نگردید از دہانِ تنگِ یار
ہیچ در ہیچ است اما در دلِ تنگم شکیست

بوسہ از لعلِ نوشینش گرفتم عاقبت

---

۱ خلاصۂ معنی شعر این است کہ در کوی یار بسیار دل سوزاں را تنگ و تاز باشد از سوزِ دلِ آنہا دودے پیدا خواہد شد مبادا آں دودِ حلقۂ درِ یار را کہ بمنزلۂ چشم است رنجاند ؛

۲ معنی این بیت این است کہ درمیان زلف و کاکل فرقی یعنی فرقِ سر میباشد۔ عاشق را فرق درمیان نہ باید دانست کہ زلف و کاکل در دلبری عاشق یکساں اند ؛

از تلاشِ بادِ دامانِ نگاہم عاقبت
غنچۂ بندِ نقابِ روئے نیکوئے شگفت

یکگلے بنجار در باغے ندیدم عاقبت
خاطرِ پژمردہ ام در گلشنِ کوئے شگفت

نے ہمیں بلبل بطرفِ باغ میخواند غزل
دیدہ ی از طبعِ روانت ہر سخنگوئے شگفت

ندانم شوخِ مژگانِ کہ برمے سایہ انداز است
بطِ مے را ببالِ موجِ مے اندازِ پرواز است

چہ انداز است یارب پنجۂ مژگانِ ظالم را
کہ براندازۂ پروازِ رنگ از سینۂ باز است

تبرکِ آب خوردہ است و خوش کردہ است آتش را
بطِ مے را ز الطافِ تو ساقی اینچہ اعجاز است

مخالف سازانِ بر در مگر ہم آہنگِ کج مشب
کہ طبعِ مطربِ این بزم بیرونے تو ناساز است

که مرغِ دلِ انجمم طرهٔ شب آویز[1] است

چگونه[2] بادهٔ گُل گوں بجام میریزم

که دیده ام زِ غمِ روزگار گلریز است

کلامِ دیرمیؔ کشمیر و لذّتِ شعرش

شکّر فروش باہل الکلام تبریز است

گلشنِ جانم بیادِ تیغِ ابروئے شگفت

غنچهٔ دِل ہم بشاخِ سنبلِ موئے شگفت

اینچه نیرنگ است یارب نو بهارِ حسن را

سنبلِ عنبر فشاں از سروِ دلجوئے شگفت

از بهارِ حسن تشریفے دریں گلزار نیست

ارغوانِ مے چه خواهد بر لبِ جوئے شگفت

قاصد آمد گفتم از رائے خطا خوش آمدی

گفت ریحانِ خطش بر شاخِ آہوئے[3] شگفت

---

[1] شب آویز نام مرغیست که در باغ خود را شبانه آویزاں بشاخِ درختی میکند ؛ [2] گلریز یعنی خونریز ؛

[3] شاخِ آہو جمکن الوجود است یعنی قاصد خطم از راهِ خطا خوش آمدی گفتم ؛

بخوشِ خرامیٔ گلگونِ اشکِ من یارب
ز شرم غرق عرق بلکہ آبِ شبدیز است

شرابِ کہنہ چرا نوبنو نمے نوشم
کہ جوش تازہ بہار است و سبزہ نوخیز است

شگفتہ نیست دلِ دیرمی از نشاط ہنوز
اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز است

چہ غم ز دورِ سپہرم کہ فتنہ انگیز است
بیادِ گردشِ چشمش پیالہ لبریز است

نصافِ شیشۂ دل جرعہ ہوس دارم
ز جامِ جم چہ خورم مے کہ دُردی آمیز است

ز بیوفائیٔ رنگِ گُل و تبسّمِ گل
زبانِ شکوہ چو خارم دریں چمن تیز است

بصدرِ مصطبۂ عشق جائے من دارد
بجاست بادہ کشی ہا نہ جائے پرہیز است

چساں دریں چمنم خواب خوش بردیک شب

چشم جاں بینِ من و جامِ جہاں بینِ من است
بے نیاز از زر و سیم ز خدا میطلبم
دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است
در خزاں جوشِ بہار است ز رنگِ سخنم
بستہ چوں دستہ گلِ معنیٔ رنگینِ من است
دیری از منزلِ یارم چہ خبر میپرسی
شہ نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است
بجامِ عشرتِ من شعلہ موج انگیز است
بجائے بادہ دریں جام آتشِ تیز است
شناورم چو سمندر بہ بحرِ آتشِ عشق
ز موجِ شعلۂ آتش مرا چہ پرہیز است
چہ خوش بود کہ دہم جاں بخنجرِ نازش
کہ دشنۂ ستمِ روزگار خوں ریز است
فسانہ ایست کہ شیرو بہ خنجرش زد و مرد
فدائے تیشۂ فرہاد جانِ پرویز است

ساقی از لطف بفکرِ دلِ غمگینِ من است
لذّتِ تلخیٔ دشنام کم از شکّر نیست
که شکّر خیز لبِ خسروِ شیرینِ من است
امشب از چشمِ ترم بسکه گل و لاله شگفت
چمن لاله و گل بستر و بالینِ من است
دبیرهی از لطف رهِ وادیٔ عشقم بنمائے
عاشقم خارِ مغیلان[۱] گل و نسرینِ من است
دلبرم گفت خطا نو خطِ مشکینِ من است
زلف آشفته شد و گفت ختن چینِ من است
زخم کاری بدلم خسروِ خوباں زد و گفت
نوش دارو ئے تو نوشِ لبِ شیرینِ من است
گفتم عاشق کشی امروز که آموخت ترا
گفت از روزِ ازل شیوه و آئینِ من است
سرخوشم از مے نابی که حبابش یارب

---

[۱] خارِ مغیلان دریں جا خارِ مغیلانِ صحرای عشق است که در مصرعِ اول ایں شعر ایمائے آں درج است ؛

که مژگان لشکرِ خنجر گذار است

شکار افگن بمیداں آمد آں بار

شکارش پیش و پس حاضر ہزار است

بنا میزد برائے آں شکاری

دلِ دیرینہ شکارِ نامدار است

نو گلِ تازه و تر معنیٔ رنگینِ من است

نغمۂ مُرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

با گل و سرو چہ کار است بطرفِ چمنم

لالۂ دشتِ جنوں مونسِ دیرینِ من است

مقدمِ پیرِ مُغان دولتِ جم داد نشاں

که نشانِ قدمش جامِ جہاں بینِ من است

شاہدے دوش زمینائے دلم عقده کشود

زاہد امروز قدح نوش ز تلقینِ من است

گرچہ مینائے فلک از مے عشرت خالیست[۱]

---

[۱] ہر چند شیشۂ آسمان شرابِ عشرت ندارد یعنی گردشِ فلک کہ کسے را خوش نمیگذارد مگر ساقیٔ ازل از روئے مہربانی در فکرِ من است کہ مرا عیش و سرور خواہد بخشید ؀

بگوش از شش جہت آمد مبارک مگر امروز با یارم دو چار است
زمے پرداختم مینائے گردوں ہنوزم دردِ سر از بس خمار است
دلم مست خیالِ چشم ساقیست مرا با جام و با صہبا چہ کار است
چرا با من صفا گردوں نباشد دلم آئینہ دارِ شہریار است
چو رویم دید شہ از لطف فرمود
کہ ایں دیری غلام داغدار است
ز عشقم سرِ پنہاں آشکار است
نشانِ بے نشانم روئے یار است
برائے عاشقاں دنیاست قائم
بجز عشقم دریں دنیا چہ کار است
ز عشقم بسکہ باطن صاف گردید
دلم را مہر و مہ آئینہ دار است
بفقر اکش نہ بست است آشکارے
مگر شیرِ فلک لاغر شکار است
ز چشمِ یار مے تر سند شاہاں

مے و نبیذ و گل و لالہ در حسابِ یکیست
بہشت و کوئے خرابات را تفاوت نیست

زُلالِ کوثر و موجِ شرابِ ناب یکیست
بساغرِ گلِ خنداں و جامِ لالۂ داغ[۱]

بچشمِ اہلِ نظر موجۂ شراب یکیست
مباش مستِ شکرخوابِ صبح طرفِ چمن

شنو کہ مرغِ سحر گفت مرگ و خواب یکیست
چو گل شگفتہ داہن ز رنگِ معنی ہا است

برائے من چمن و صفحۂ کتاب یکیست
چگونہ گردن دیری شود بہر در خم

کہ پادشاہِ جہاں مالک الرقاب یکیست

شکارِ زلف و چشم مست یار است — اسیر دامِ آہوئے تتار است ۔
شکارِ شیرِ گردواں گرچہ دنیا ست — رسن در گردنش از زلفِ یار است

۱؎ ساغرِ گلِ خنداں اشارت از غنچۂ شگفتہ است جامِ لالہ داغدار کنایت از چشمہائے پُرنم است در خیال و نظرِ اہلِ نظر یعنی صاحبِ دل یک رنگ تماشا دارد۔ بہ پیشِ صاحبدل زشت و زیبا یکساں است۔ کہ بہر سوئے جلوۂ ذات تصور میکند ؛

حکایتے کہ زبادِ مسیح میگویند
کنایتے زہوائے چنارِ کشمیر است

برائے خاطرِ عشاق عشرت انگیزی
زگل مجوئے کہ تعریفِ خارِ کشمیر است

خوشا دلے کہ تمنائے سلسبیلِ بہشت
زِ سلسبیلِ صفا جوئبارِ کشمیر است

چو عندلیب غزل گفتنم روا باشد
کہ گل زمین وطنم در دیارِ کشمیر است

زفیضِ خاکِ درِ شاہ بختِ فیروزم
بلند و سبز تر از کوہسارِ کشمیر است

چرا بدرگہِ کس سر فرو کند دیری
غلام بارگہِ شہریارِ کشمیر است

رخِ نگار و گلِ روئے آفتاب یکیست
اگر گل است برنگِ دگر گلاب یکیست

چرا زِ دورِ مے ساقی دریں چمن رنجم

رندیکه دایم است پرستارِ آفتاب آخر گشد پیالهٔ سرشارِ آفتاب

سوز و گدازِ شمع دلم را گرفته بود جانم نثارِ گرمیِ رفتارِ آفتاب

کارم نشد تمام شب از تیغ ماهِ نو مردم سحر بزخم جگردارِ آفتاب

اشکم برنگِ لاله و آهم چو سنبل است شب ها که دورم از گلِ بیخارِ آفتاب

گر نقدِ جان بدست بود ذرّه ها دهند ای بیخبر ز گرمیِ بازارِ آفتاب

جوهر شناسِ گوهرِ گنجینهٔ دل است[۱] چشمی که شد سفید بدیدارِ آفتاب

با چشمِ تر بسایهٔ ابرِ بهار بود

دیری که می‌کش است برخسارِ آفتاب

جهان شگفته ز رنگِ بهارِ کشمیر است

نگارخانهٔ چین لاله زارِ کشمیر است

سحر بباغِ نشاطم نسیم صبح آورد

که آب روی جهان شالمارِ کشمیر است

شنیده‌ام از لبِ فوّاره بارها یارب

که آب ریزِ بهشت آبشارِ کشمیر است

معنی این بیت اینکه چشم اگرچه نقصِ بصارت است اما چشمیکه بدیدارِ آفتاب سفید شود جوهر شناسی انه بسیاری بصارت میکند ؛

از پنبہ زارِ ماہ و کواکب خبر گرفت
داغِ غم بسے ز گرمئیِ جولانِ آفتاب

حیرانِ جرأتم کہ دریں باغ شبنمے
تُرکانہ دست زد بگریبانِ آفتاب

چوں ذرّہ پارہ پارہ دلم را نشد ہنوز
دستم رسد چگونہ بدامانِ آفتاب

دُودِ دلم چو زلف خورد پیچ و تاب ہا
شبہا بیادِ شانۂ مژگانِ آفتاب

ہر شمع[۱] قد بباد رود عاقبت چو دُود
از ترکتازِ آتشِ سوزانِ آفتاب

خارے بدامنت زِ تعلق چہ لازم است
دیری مزن بسر گلِ خندانِ آفتاب

---

[۱] این شعر دو معنی دارد یکے معنی نزدیک فہم کہ شمع قدان یعنی محبوبان بمقابل آفتاب برباد یعنی بے رونق میشوند معنی دوم دور فہم این است کہ بقول اختر شناسان کہ دقایق حساب میدانند آفتاب معدن حیات است - از گردش آفتاب روزہا مقرر میشوند و از روزہا ماہ از ماہ ہا سالہا قرار مے یابند تبعاً عمر ذیحیات بحساب برابر میشود عمر منقطع میشود بدین وجہ حیات آفتاب قاطع عمر ہاست ؛

دُور نبود گر بفرقِ فرقداں پایم رسد
دیدم از بیدار بختی نقشِ پایش را بخواب

با خیالِ نرگسِ مستش شدم مستِ طرب
نیستم از بادهٔ گلرنگ اے مستاں خراب

رُخ نگارستانِ چیں مشکِ ختن زلفِ دوتاست
بے خطا مستم چہ شد شاہد پرستم شد خطاب

در رکابِ یار یارب پادشاہاں میدوند
گاہ میبوسند پاگہ تا کہ پا گاہے رکاب

عندلیبانِ چمن را بوستاں یاد است و بس[1]
بُلبلِ گلزارِ عشقم دارم از بر صد کتاب

ایں غزلِ دیری جوابِ آں غزل گفتم کہ گفت
صبحِ دولت میدمد کو جام ہمچوں آفتاب

شبہا کبابم از تفِ ہجرانِ آفتاب
یارب کہ زد پیالۂ رخشانِ آفتاب

---

[1] بوستاں دو معنی دارد یکے گلزار دوم کتابِ بوستاں ؛

زانکه از شرمِ رُخِ یار گُل آب است اینجا

هوسِ خوابِ فراغت بگلستانم بُرد
خنده زد گل که کجا فرصتِ خواب است اینجا

هوسِ سیرِ گلستان مکن از مکتبِ عشق
که چو م رنگِ معانی کتاب است اینجا

بخراباتِ[1] نشینی مشکن طرفِ کلاه
خانه پرداز بسے خانه خراب است اینجا

غزلِ دیدهٔ گشمیر با یران ببرید
که زبان بستهٔ سخنور ز جواب است اینجا

دورِ دورِ بادهٔ ناب است دورانِ شباب
بے رُخِ یارم کجا باشد بخاطر صبر و تاب

دمبدم چشمِ هوس از اشتیاقش مے پرد
اے خوشا ساعت که بینم روئے خوبش بے نقاب

---

[1] این شعر مخاطب بخرابات نشین است که اے خراباتِ نشین غم نه خالی کن این جا
بسیار کسان خانه خراب اند ۰

طالعش را ہمسری با طالعِ اسکندر نیست
با گلِ رویش سر آمد روزگار آئینہ را

صاف دل را احتیاجِ زینتِ دنیا کجا است
از نمد پوشی نشد کم اعتبار آئینہ را

ہر چہ بیند در بغل گیرد چہ زیبا و چہ زشت[1]
زیں سبب گویند مردم خانہ دار آئینہ را

سینۂ دیرہی بود تا کے پُر از خارِ الم
اے بدورِ عارضت گل در کنار آئینہ را

اینچہ بزم است کہ خون بادہ ناب است اینجا
کاش دل نقل و جگر لختِ کباب است اینجا

حاجتِ ساغرِ مے نیست دریں گلزارم
کہ گل و لالہ بکف جامِ شراب است اینجا

آتشِ رشک[2] دریں باغ دلِ بلبل سوخت

---

[1] معنی ایں شعر ایں کہ آئینہ تمام زشت و زیبا را جذبِ عکس میکند بدیں وجہ کہ خانہ دار است خانہ دار بموجب احتیاجاتِ خانہ ہمہ چیز را بسوئے خود جذب میکند ❊ [2] از شرم روی یار گل آب گردید بلبل کہ عاشقِ گل است ایں حالت دیدہ بر روی یار رشک برد از آتشِ رشک دلِ او سوختہ شد ❊

دلِ صد چاک کردم شانهٔ زلفِ مشکبارش را

کسے از آشنایان در جہاں طرفے نمے بندد
که آبِ آسیا ہرگز نمے شوید غبارش را

دلِ دیوانه ام گل چید یارب از گلستانے
که شوخیهائے مژگانِ پری زاد است خارش را

خزانِ[۱] روزیکه تاراجِ گلِ خورشید میسازد
کشد دیری بپیالے جامِ جوشِ بہارش را

در فراقِ دوست چشم آبدار آئینه را
دست در زیرِ ذقن بر دلِ غبار آئینه را

ماهِ من زین بیش رخسارِ عرق افشاں مپوش
آب میگردد بچشم انتظار آئینه را

گردشِ چشم پریزادے مگر در خواب دید
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آئینه را

---

[۱] معنی این بیت این است روزیکه آفتاب معدوم خواهد شد آں روز من رنگِ بہارِ گل آفتاب را بپیاله ندان خواهم بود یعنی از نظرِ من معدوم نخواهد شد که من موجود خواهم بود آفتاب هم در نظرم موجود خواهد بود۔

در سوادِ سایۂ سنبل شبے ساقی نشست
روغنِ گل ریخت از مینا چراغِ لالہ را

در رکابِ طفلِ اشکِ چشمِ مجنون ایستادہ است
دامنِ صحرا کجا یابی سراغِ لالہ را

گردباد از آتشِ داغم بکم دودی کہ برد
دامنِ دریوزہ پُر گرد است زاغِ لالہ را

گلزمین اینغزلِ دیری بچشم کم مبین
آب کردم جان و کردم سبزہ باغِ لالہ را

خیالم چنگ زد بیہودہ زلفِ تابدارش را
کہ مضرابِ نگہ در خواب شد ابریشم تارش را

رگِ جانم نشد زنجیرِ موجِ جامِ سرشارش
چسان بو سد دلِ دیوانہ لعلِ میگسارش را

بیادِ گرمیِ رفتارش امشب شعلۂ آہم
چراغِ گردباد افروخت راہِ انتظارش را

مبادا گرمیِ رفتارِ شبنم برگِ گل سوزد
شنیدم شعلۂ آوازِ بلبل سوخت خارش را

بطرفِ بوستان شمشاد[۱] مے نازد ازین غافل

---

[۱] معنی اینست کہ شانہ از چوبِ شمشاد میسازند شمشاد را نازش است کہ شانۂ زلفِ معشوق از چوبِ من مے شود۔ من دلِ صد چاکِ خود را شانۂ زلفِ معشوق کردم شمشاد غافل است کہ ہنوز تہ نازاں است۔

واعظ شہر غلط گفت کہ فرداست حساب | بیوقوف است کہ امروز حساب است این جا
دے بجلوہ گہ آں شوخ رسیدم ناگاہ | بانگ زد سخت بروجائی عتاب است این جا

دیری این باغ کجا منزل عیش و طرب است
شیشہ سرد تہی بے مئی ناب است این جا

بس کہ خوش کردم خیال نرگس مدہوش را | ناخوشم جوش بہار و بادۂ سر جوش را
تشنہ خون کبوتر نیستم طرف چمن | از کبوتر دم گنم تر غنچہ خاموش را
بر سر آتش مئے گلنار مے جوشید و گفت | نیست آساں بوسہ دن آں لب مینوش را
گوہر یکتا بدرج خویش آخر یافتم | بے سبب از نہ طبق بر داشتم سرپوش را
از برائے تلخی مرگت چہ لازم انتظار | جان شیریں کن تصدق آن دہان نوش را
از اجل غافل زر و بہ بازی دنیا مشو | شیر گیری نیست چشم خفتہ خرگوش را
از بط مئے ساقی بزم خیالش عاری است | عالم آب است دنیا رند دریانوش را
بادل آتش پرستم شعلہ جوالہ گفت | آتش از شوق تو خالی کردہ است آغوش را

دیری از ترک ادب دستم بزلفش شد دراز
ترک چشمش بسکہ غارت کرد عقل و ہوش را

گر ز جام خون مے ریزی ایاغ لالہ زار | داغ سازی و داغ انگیزی بباغ لالہ زار
خندہ بیجا کہ از شورش مکن او است کوہ | عاقبت ناسور خواہد کرد داغ لالہ زار

---

۱ معنی این شعر و نیق است کہ بادل آتش پرست من شعلہ جوالہ ظاہر کرد کہ برائی تو آتش آغوش خود خالی کردہ است
ترا در آغوش خود جائے خواہد داد شعلہ جوالہ را آغوش خالے میباشد بدیں اشارہ ظاہر کردہ است ؛
۴ شراب ؛ ۲ بوسہ ؛ ۳ دہان یار ؛

عجب نیست از نو گلِ شعله خویم | که آتش زند نوبهار و خزان را
شدم داغ چون لاله با جام خالی | بده ساقیا بادهٔ ارغوان را
بقای ابد آرزو داشت دبیری
که حکم غزل داد طبعِ جوان را

زخمِ شمشیر است گُل یارب بهارِ عشق را | لاله هم از خونِ بسمل لاله زارِ عشق را
آب خوردن نیست آسان دا از جان شستن است | آبِ شمشیر است جاری جویبارِ عشق را
خار خار از گلشن و گل در دلِ عشاق نیست | در بغل گلزار بے خار است خارِ عشق را
طالعِ آئینه از بختِ سکندر بُرد گوی[1] | شاہِ چین فرمان بر است آئینه دارِ عشق را
داغم از شبنم که چون معشوق بر گل تکیه زد | مسندِ گل نیست در خورِ بیقرارِ عشق را
عاقبت بر سینه بجائے لاله آن معشوق زد | این دلِ داغم سیه آمد لاله زارِ عشق را
میطپد در خون چو گل دل میدمد از دیده گل | این چنین رنگست دبیری نوبهارِ عشق را

این چه باغ است که گل در تب و تاب است این جا | لاله از داغِ جگر سوز کباب است این جا
کس درین باغ کسے را چکند همراهی | سر و پا در گلِ و گل پا بر کاب است این جا
با خیالِ لبِ میگونِ پری رخسارے | چون پری رقص کنان جامِ شراب است اینجا
این چه صحرا است که صد تشنه بلب جان داد | دُر بها لعل بها قطرهٔ آب است این جا

---

[1] معنی این شعر بسیار دقیق و مسلسل است که آئینه دارِ عشق یعنی چاکر اللہ بردارِ عشق اشاره عاشق پاک است مراد این است که عاشق موجب آئینه داری معشوق حصه آن قدر منزلت پیدا کرده است که شاهِ چین یعنی پادشاه چین و کنایتاً آفتاب است فرمان پذیر او شده است بهمین تسلسل آئینه بردارے آئینه هم منزلت دارد که طالع آئینه از طالع سکندر سبقت برد

منت پذیر خواب خود و دیدهٔ خودم — دیدم رخ نگار و ندیدم رقیب را
زنّار من بچشم کم اے بیخرد مبین — شیرازه بست دفتر اسرار غیب را
زنّار زیب گردن ما چانست عاقبت — گردن کشی چه سود بلال[1] و صهیب را

دیرہی هنوز جامهٔ عمرم قبا نشد
جانم نثار باد بت جامه زیب را

هزار شکر که عمر دوباره داد خدا — هزار حیف که یکدم نرود زِ یاد خدا
گذشت حادثهٔ جانگداز در کشمیر — بجان سلامتم از فضل خود نهاد خدا
برآن سرم که کمر بسته بندگی سازم — که بندهای[2] غم از خاطرم کشاد خدا
تمام روز اگر بندگی شاه کنم — همیشه یاد کنم شام بامداد خدا

اگر بقائی ابد آرزو کنی دیرہی
بشعر کوش که عمرت کند زیاد خدا

مکن تیز بر غیبت کس زبان را — مرنجان حضور دل عارفان را
مباش ایمن از صولت جذبهٔ دل — که ریز آورد بر زمین آسمان را
مکن گفتگو بے ادب با بزرگان — مجنبان ملرزان زمین و زمان را
ندیدیم آزاد مرغے بعالم — ززه رشته بر پاست زاغ کمان را

---

[1] بلال و صهیب نام همان کسان است که دشمن زنار بوده اند :

[2] بندها مطابق شاستر که علم غیب و زبان غیب است بدین تشریح اند شهوت و غضب و طمع و غفلت و پندار بقول اهل هنود که عقیدت شاستر دارند تا که انسان ازین بندها رها نه شود قابل عبادت و ریاضت نیست درین شعر هم همان معنی درج است یعنی بندها از خاطرم کشاده شده حالا ریاضت و عبادت خواهم کرد :

شهیدِ خنجرِ نازِ گُل اند بلبل ها — تظلّم است برایم تبسّمِ گُل ها
زبوی زلف که آورد بادِ نوروزی — به پیچ و تاب دریں گلشن اند سنبل ها
کدام زلفِ مسلسل چو دام گسترد ند — که عالمے است گرفتار در تسلسل ها
عجب مدار اگر از التفات زنده شوم — که کشته است مرا خنجرِ تغافل ها
پیاله بر کف دمے در پیاله میر قصد — دمے که شیشهٔ مے میکند تقلقل ها
دریں خیال پریشانم و پشیمانم — که زلفِ یار بہ کف دادم از تساہل ها
ز زورِ فوجِ مضامیں که در دلِ بری است
بشاعرانِ سلف میکند تقابل ها

برائے عیش و طرب نیست مے پرستئ ما — ز دورِ بادۂ خونِ دلست مستئ ما
خوشا دمے که بکف تیغ میرسد یارم — بیادِ تیغ کند گل چراغِ هستئ ما
چو یار تیغ علم کرد پیش کردم سر — مبارکست که خوش کرد پیش دستئ ما
خیالِ سرِ و بلند که پائمالم کرد — که بر سرِ فلک افگند سایه پستئ ما
سحرم بخوابِ طرب رفت یکسحر دیری
مگر خیالِ غمش کرد سر پرستئ ما

دیدم بخواب دوش بتِ ماہ آزیب را — در زر کشیده بود گریبان و جیب
بر داشت پرده از رخ و بندِ قبا کشاد — صد پاره کرد جامهٔ صبر و شکیب
گفتم نگاهِ لطف ز حالم منه دریغ — گفتا بصدق کوش نفورم فریب
گفتم ای عیب دار ز سر تا قدم منم — گفتا خموش باش که من بپوشم عیب

[illegible] باشد یاد فراموش شده بود خیالِ غمش سر پرستی کرد که یار بیاد آمد ؎

دیری جواب گفت با آں کو گفته است

آمد بہارِ خرّم و آمد نگارِ ما

بیک نگاه ربودی خزانهٔ دلِ ما — بسنگِ سرمه زدی شیشه خانهٔ دلِ ما
چرا بگوشِ تو آوازِ چنگ مے سازد — مگر تو گوش نکردی ترانهٔ دلِ ما
حکایتِ غمِ فرهاد و قصّهٔ شیرین — کنایتے است ز شیرین فسانهٔ دلِ ما
چو عندلیب کجا خار و خس پسند کند — که هست در خمِ زلف آشیانهٔ دلِ ما
هزار[1] دلِ بخمِ زلفِ یار آب شدند — بصد تلاش که یابد نشانهٔ دلِ ما
مباد حسنِ جهان سوز بے نقاب شود — که یک شررِ زند آتش بخانهٔ دلِ ما

مپرس قصّهٔ جان سوزِ عشق اے دیری
که سوخت است زبان از زبانهٔ دلِ ما

ای خوشا ندم که رسد یارِ ستم پیشهٔ ما — بر کفش خنجر و در دل بود اندیشهٔ ما
گفت فرهاد اثر نیست دلِ شیریں را — کوه را گرچه خبر کرد دمِ تیشهٔ ما
نے همین ریگِ بیاباں چو شررها دارد — شعله خیز است ز داغِ دلِ ما بیشهٔ ما
آتشِ عشق نه تنها جگرم سوخته است — شعله اش شمع صفت سوخت رگ و ریشهٔ ما

دیری از فکرِ بد اندیش چه اندیشه کنم
دشمنیِ فکرِ کساں دوستیِ اندیشهٔ ما

---

[1] هزار دل در خمِ زلفِ یار آب شده مخلوط شدند دل من در آں دلها ست بتلاشِ چگونه نشانه آں یافته شود که مخلوط شده است ؛

بسینه طفلِ دلم ذوق نے سواری داشت — بهانه ایست که قرباں شدم خدنگ ترا

دلم بفکرِ دہانت چو غنچه صد لخت است — خبر ز حالِ دلم کو دلِ چو سنگ ترا

[۱] به نیم ناز ز دلها غمِ عتاب ببر — که رنگِ صلح ازل ریختیست جنگ ترا

بده پیاله پیاپے بدورِ گُل ساقی — که جاں نثار کنم لطفِ بیدرنگ ترا

نگار بستِ بپائے خیالِ دیری وِش
بدورِ نغمه بصد رنگ بید چنگ ترا

ز نسیم زسیلِ گریهٔ بے اختیارِ ما — از خانه بے نقاب بر آید نگارِ ما

از پنبه زارِ ماه و کواکب خبر گرفت — دودے بلند شد ز دلِ داغدارِ ما

خاطر شگفته نیست ز رنگِ گل و بهار — روئے نگار باغِ من است و بهارِ ما

شبنم صفت سحر گلِ خورشید آب شد — از شرم نو گلِ رخِ رنگینِ یارِ ما

مانندِ شبنمے که درین باغ بر گل است — در خون طپاں ز هجر دلِ بیقرارِ ما

بر آتشم که جامِ گل و لاله خالی است — [۲] مخمور رفت طرفِ چمن گل عذارِ ما

تا کے کنارِ آب نشینم درین چمن — [۳] آتش کشید دودِ دل از انتظارِ ما

---

۱ معنی شعر این است که در دلهای عاشقان غمِ عتابِ شماست بنیم نازی کن که رنگِ صلح در جنگ ظاهر خواهد شد. فکرِ عتاب خواهد رفت که این رنگ از ازل در جنگ شما ریخته اند ؛

۲ مخمور رفتن یعنی بطلبِ شراب و خواهشِ شراب در چمن رفتن است چوں که در چمن یار برائے شراب کشی آمد من بر سر آتش دارم که در چمن شراب موجود نه بود ؛

۳ این آتش همان آتش است که بعد انتقال جسم بیجانِ اهالیٔ هنود را در آں مے سوزند ؛

دلم ملول[1] شد از خلق یار شد پیدا — صفای آینه ام زین غبار شد پیدا
ز خون دیده چه گلها شگفت بر رویم — خزان رنگ رخم را بهار شد پیدا
بچشم[2] نقش قدم از غبار سرمه نبود — که نقش پا بدلم زان نگار شد پیدا
هنوز شعلهٔ آهم ز دل بلند نشد — بجای اشک ز چشمم شرار شد پیدا
مباد حلقهٔ زنجیر گرد باد شود — که بوی زلف ز باد بهار شد پیدا
چرا چو غنچه نخندد دگر لب زخمم — که نو بهار خط مشکبار شد پیدا
نگاه تیز ندانم که بر سرینش کرد — که لاله بر کمر کوهسار[3] شد پیدا
نگاه گرم[4] ببرگ گلش مکن ورنی — بچشم از مژهٔ خویش خار شد پیدا

ایضاً غزل

زند چو موج نزاکت رخ فرنگ ترا — خیال[5] آینه آبست شمع رنگ ترا
نزاکت است برنگی رخ فرنگ ترا — که یک نظاره کند گل چراغ رنگ ترا
بآب گوهر غلطان چو غنچه لب شستم — مگر بخواب ببوسم دهان تنگ ترا
پریری است ببالین عبث که چشم نیست — نظر بخواب رسد چشم شوخ و شنگ ترا

---

[1] دلمن از خلق دنیا بیزار شد بهمین غبار ملال آینه دل صفا گردید بقول اهل تصوف تا که انسان از دنیا ملول و نفور نشود صفای حاصل نخواهد کرد ۞ [2] معنی دقیق است که دنیا نبود من بودم معشوق در دلم سیر میکرد نقش پائش بر دلم پیدا بود ۞ [3] کوهسار بقول شعرا با سرین مناسبت دارد مضمون بیت این است بنگاه تیز کدام کس لاله یعنی خون بر سرین یار پیدا شد ۔ [4] معنی این شعر پیچدار است یعنی نگاه گرم به برگ گل کنایه از لب معشوق) مکن مین نگاه گرم کرده بودم در چشم من از مژگان خود خار پیدا شد ۞ [5] خیال آینه دیدن هر گاه آن معشوق خواهد کرد از آن خیال بمنزله آب شمع برنگ آن معشوق گل خواهد شد آنقدر حد نزاکت دارد ۞

بجوشش از آتشش بید ود لعل خود شراب او — نگاه سرمه سای خویش سنگ سست آبگینش را
ز نوک خامهٔ من نافهٔ آهوی ختن ریزد — کشد دستم اگر در خواب زلف عنبر بیزش را
چسان آبی توان نوشید از چاه زنخدانش — که روید لاله از جوش نگه کوه سر منیش را
خط سبزی که آید در نظرها سبزهٔ جان است — گرفتم بوسه دادم جان لب چون انگبینش را
درین گلشن که هر گل[1] در بغل دارد گلستانی — نه گل بر سر زدم نی بو گرفتم یاسمینش را
جواب این غزل دیبری ز هر بلبل نمی آید
که از خونابهٔ دل غوطه دادم گلزمینش را

چنان گریم شبی کز گریه ام طوفان شود پیدا — رگ ابری بود مژگان من باران شود پیدا
ز فرصتها سیه مویم سفیدی آشکارا کرد — شب یلدای هجرت را دگر پایان شود پیدا
برای طفل دل پیکان تیر یار پستان است — چو گل خندد دلم چون غنچه پیکان شود پیدا
نشاط طفل دل از غنچهٔ پیکان غلط گفتم — هلاک زخم شمشیرم گل خندان شود پیدا
سمن خاکستر و گل شعله سنبل دود میدانم — اگر جوش بهار آتش سوزان شود پیدا
کجا آن مرغ[2] بر شاخ بلندی آشیان بندد — که هر دم رشته بر پایش ز انس جان شود پیدا
نباشد گوشمالیهای دل را نالهٔ بلبل — که گل هم با لب گویا درین بستان شود پیدا
باین نبعی که دیبری آبروی خاک کشمیر است
گر انگشت در دل کرزنین انسان شود پیدا

---

۱ هر گل مراد از انسان است و گلستان کنایه از دنیا که بقول اهل تصوف تمام دنیا در دل انسان است ::

۲ آن مرغ کنایه از آن شخص است که نسبت جان دل شسته باشد تا که از الفت جان نگذرد بر شاخ بلند یعنی بمقام عالی نخواهد رسید

(۱)

غزلیات

تا ز عکسِ عارضش آتش نوشتم آب را — شعلۂ جوّالہ گفتم حلقۂ گرداب را

شعلۂ خوئے دوش در بزم نشاطم بادہ سوخت — با خیالش سوختم در دیدہ امشب خواب را

شعلۂ آہم شب از خرگاہِ مہ انگیخت دود — اشکِ گرمم ریخت آتش دامنِ مہتاب را

شیشۂ مے دوش در بزمم بجائے شمع بود — رشکِ لعلِ یار آتش زد شرابِ ناب را

تا نبخشد بادۂ گلرنگ ساقی در چمن — رنگِ گل تسکین نمے بخشد دلِ بیتاب را

گرچہ ابجد خوانِ مکتب خانۂ عشقم ہنوز — مید ہد تعلیم بیتابی دلم سیماب را

با ہوائے دلکشِ کشمیر خوش باشد اگر — مے کشم در بر گرِشم دیری ہٹ پنجاب را

ایضاً غزل

پر ندبے بوئے گل بارِ گرانِ دوشِ بلبلش را — حنائے رنگِ گل خار است پائے نازنینش را

ـه خلاصۂ معنی اینکہ رشکِ لبِ یار شراب را آتش زد شیشۂ پر شراب ازاں آتش شعلہ در شد و فروغ پیدا کرد ازیں وجہ عوضِ شمع مجلس را منوّر کرد ؛

فرمایند کہ دیوانے عجیبہ از مضامینِ متین و خیالاتِ رنگین بسنز کہ نو عروس آراستہ و سر و پائش را بحلیۂ جواہر زواہرِ قصائدِ مدحتِ حضورِ اقدس شری مہاراجہ صاحب خدایگاں و فیاضِ زماں شری مہاراجہ صاحب بہادر والیٔ کشمیر و جموں پیرا ستم قابلِ احسنت و استحسان است۔ ہرگاہ بہ قیاسِ کسے از نکتہ سنجانِ روزگار خطائے در مضمون و عبارت ظاہر گردد براہِ عنایت طعنہ زنی و نکتہ گیری نہ فرماید۔ عیب پوشیدہ قلم اصلاح براں راند کہ استاد فرمودہ است۔ فرد :۔

بپوشش گر بہ خطائے رسی و طعنہ مزن
کہ ہیچ نقش بشر خالی از خطا نہ بود

عذرخواہی را بہمیں بیتِ برگزیدۂ ظہوری اکتفا ساختم۔ فرد :۔

کم از آنم کہ درِ معذرتم باید زد
بیش از آنی کہ دہی خجلتِ تقصیر مرا

شری مہاراجہ صاحب خدایگاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب ...
شدہ است طبع کردم - بعدہٗ تاریخ تولدِ جناب مستطاب شری مہارا...
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب بہادر دا...
اقبالہم و مدظلکم در سموت ۱۹۰۷ طبع نمودم - دریں کتاب بعدِ ختم...
دیوانِ غزلیات و قصائد درج اند - بعدِ آں وقتاً فوقتاً آہستہ آہستہ...
بوقتِ فراغتِ امورات غزلہائے برگزیدہ و قصیدہ ہائے سنجیدہ ط...
ساختم - بر اوراقِ پراگندہ بہ خانہ ام موجود بودند - دریں ایام بہ تدبیر...
دوستِ وفادارے بخاطرم گزشت کہ اشعارِ آبدارِ خود را جمع کنم علی ہذا ال...
جمع ساختہ بدستخطِ خوش بہ ترتیبِ کتاب نوشتم و نیز نکتہ ہا...
نادر اشاراتِ فہمی کہ در ایامِ خوردسالی ایجاد کردہ بودم - در اوراقِ پایا...
کتاب تحریر ساختم - بدیں امید کہ در پیش گاہِ حضورِ اقدس شری مہارا...
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب بہادر دام سلطنتہ...
گزارش شود بتوسطِ حضورِ اقدسِ صدر در چاپ خانہ چاپ شو...
در اطرافِ دنیا مشہور گردد کہ یکے نام نیکوئی حضورِ اقدسِ صدر...
محامد و توصیفِ شاں دریں کتاب مرقوم اند زبان زدِ روزگار شو...
یادگارِ عالم ماند دوم نام ایں احقر ہم در دنیا باقی ماند -

بخدمتِ اکابرِ ہر دیار و نکتہ سنجانِ روزگار بہ نیاز بے قیاس التما...
مے سازم کہ ایں دیوانِ طبع کردۂ کمترین را سر تا پا بغور و انصاف مطا...

این احقر العباد هم به همین توسل و توسط رتبهٔ ملازمت سرکار شری مهاراجه صاحب ممدوح الصدر حاصل نمود. دران ایام بباعث عروج اقبال والد نامدار و حصول رتبهٔ ملازمت خود خانهٔ این کمترین که نامزد به پنڈت راجه کول عرض بیگی متخلص به دیری ام مرجع اهالی شهر کشمیر بود. اکثرے از عالمان و فاضلان و اخترشناسان و شاعران و بذله گویان برائے مصاحبت این احقر حاضر مے شدند. روزے بذله گوئے این شاه بیت دلفریب بتکرار خواند. فرد۔ نظم:-

سکندر رسد نمے بستے که نامش گور جهان ماند دو مصرع را توانستے اگر بایگد گریستن

معنئ این شاه بیت نوعے بخاطرم کار کرد که به تکرار چند روز میخواندم. ازین معنی در خاطرم گزشت که دنیا ناپایدار و در گزر است. نامے در دنیا باقی ماندن غنیمت است. ازین رو فکر شعر پسندیدم. هرچند از امورات ملازمت شاهی که تمام عمر عهدهٔ نامدار وقائع نگاری کشمیر و حاضر باشئ دربار شری مهاراج صاحبان جنت مکان (مهاراجه گلاب سنگه صاحب و مهاراجه رنبیر سنگه صاحب) برائے گزارش حالات و سوانح دیار کشمیر و حالات مستغیثان تعلق این احقر بود. فراغتے حاصل نه بود. مگر بموجب شوق و ذوق ضمیمی گاه گاه در فکر شعر مصروف میشدم. اشعار متین و غزل هائے رنگین طبع میکردم. در اوائل فکرت اشعار تاریخ مندر شری گدادهر جی واقع ر سنگه گڑه که به تجویز حضور جنت مکان

شمعِ مہر فروغِ رائے منیرش ظلمتکدۂ جہاں نور پذیر و بافروزش مشعلِ ماہ شعلِ عِ طلِ بع جہانگیرش بزمِ دوراں مُستضی و مُستنیر است۔ نظم ہہ

خسروِ والانسب پرتاب سنگھ   شاہِ انجم چاکرش با ایں جلال
باکمالش داغ بر دل ماہ را   دولتش یارب نگہدار از زوال
کوکبِ بختِ سیاہِ دشمنش   تا قیامت باد یارب در وبال
از کمالاتش نکردم شرح ہیچ   خاطرم ترسید از عین الکمال
گرچہ کم گفتم ثنائش با دعا   ایں کمم کم نیست از سحرِ حلال
با خیالاتش خیالم عالی است   سر رود و انگہ رود از سر خیال
یارب از تشریفِ ایں شاہِ زمن   سرفرازم ساز و دشمن پائمال

سببِ تالیفِ کتاب و ماجرائے اصل و نسلِ مُصنّف

بر آئینہ خاطرِ روشن ضمیرانِ روزگار صورتِ ایں معنی عکس پذیر که والدِ نامدارِ ایں احقر العباد نامزد بہ پنڈت رامچند کول عُرف عرض قدیم مُلازمِ مقربِ حکامِ دیارِ کشمیر خصوص مُلازمِ خاصِ پیش گاہِ حضورِ شری مہاراجہ صاحب جنت مکاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب کلاں بہادر دوام برکاتہم بود بہ عہدۂ نامدار منزلتِ ملازمت حاصل باد

خن را پایہ برتر شد زگردوں   زتوصیف شہ کشمیر و جموں

زہے شہریار نامدار! جہے تاجدار فلک اقتدار! طرازندۂ محافل
ہانداری و جہاں پناہی فرازندۂ رایت نصرت اندوز پادشاہی۔ اکلیل
رای مفارق سعادت و اقبال۔ اورنگ پیرای وسادۂ بارگاہ جاہ و
لال۔ محی اطوار عدل و انصاف۔ ماحی آثار جور و اعتساف۔ سر غزل دیوان
ملکت روز افزوں۔ شاہ بیت قصیدۂ برگزیدۂ سلطنت ربع مسکوں
یباچہ رنگین مضمون کارنامۂ جہانداری۔ دیباج تازہ نقوش کارخانۂ شہر
ی۔ فہرست جریدۂ خلافت و خاقانی۔ سرورق دفتر ریاست و
انبانی۔ مہر عالم افروز سپہر رعایت عباد۔ ماہ پرتو اندوز مصبحہ حراست
د۔ جہاں پناہے کہ مفارق عالمے در ظل ظلیل رافتش آسودہ والا دستگاہے
جباہ جہانے بہ سجدات عتبۂ فلک رفعتش سودہ۔ سکندر بختے کہ بہ
صقلۂ فیض عامش سنجنجل حال خاص و عام مصقل۔ سلیماں تختے کہ بہ
ل الجواہر لطف خاصش باصرۂ آمال جمہور انام مکحل۔ کاخ سلطنت
ین و زماں بہ متانت دعائم معدلتش متین است و قصر مملکت مکین و
کاں باقامت قوائم نصفتش سنگین۔ بہ مفاتیح جود و احسانش
فتاح ابواب مطالب اہل دیار متصور۔ بہ مصابیح فضل و امتنانش
شبستان آمال صغار و کبار منور۔ بہ ترشح رواشح ابر مطیر الطاف کثیرش ریاض
آمال منضر۔ بہ تقطر اقطار امطار فیض بے شمارش گلزار جہاں مخضر۔ بانوار

را از مطلعِ آفتابِ عالم‌تاب زیبِ وافره بخشیده و مصرعِ برجستۂ هلال را از نقاطِ ثوابت و سیّاره زینتِ متکاثره منظومۂ انتظامِ امورات شهر و دیار به شیرازۂ تدابیرِ صائبۂ سلاطینِ نامدار مشرّز ساخته۔ اوراقِ انساقِ مهماتِ ملک و امصار بطراز جداولِ مشاورتِ مشیرانِ سلطنتِ پائدار مطرّز۔ گلستانِ ربعِ مسکوں را باهتزازِ نسیمِ معدلتِ خواتینِ شگفته جبیں نضارتے تازه کرامت فرموده و بهارستانِ گیتی را به هبوبِ شمیمِ انصافِ وزیرانِ با تدبیر خضارتے بے اندازه۔ ریاحینِ متنوعۂ مخلوقات در سرزمینِ تکوین کاشته اوست۔ گلهائے متلونُ الالوانِ موجودات در روضۂ ایجاد مطرّا داشتۂ او۔ ذرّاتِ مکوّنات باقتباسِ لمعاتِ فیوضاتِ او منوّرِ مشاعلِ ماه و مهر از استضیائے اشعاتِ فتوحاتِ او فروغ پرور۔ تمهیدِ تحمیدش از اندازۂ تحریرِ خامۂ مقطوعُ اللسان بیروں۔ توضیحِ توصیفش از احاطۂ تقریرِ زباں آورانِ سخندانِ افزوں۔ عقلِ کُل از ادراکِ رموزِ دقائقِ قدرتش درمانده و حیراں۔ فکرِ رسا از دریافتِ غوامضِ جلیلۂ حکمتش سراسیمه و سرگرداں۔ نظم:-

سخن گو چند در توحید پوئی ۔ که بس دور است آں منزل که جوئی
اگر هر موے من گردد زبانے ۔ شود هر یک از و توصیف خوانے
هنوز از بے زبانی خفته باشم ۔ ز صد شکرش یکے ناگفته باشم
نشانِ بے نشاں گفتن محال است ۔ ز وصفش خموشیدن و بال است

در بیانِ ستائش و حمد ایزدی

و

اوصافِ حمیدۂ حضورِ شری مہاراجہ صاحب بہادر
مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب والئے ریاست جموں و کشمیر

ثنائے بے غایت و سپاسِ بے نہایت دبیرِ منشورِ تقدیر را درخور کہ در دیوانِ کائنات بیاضِ صبح را بخطوطِ زرّینِ مہر آراستہ در مثنویٔ کون و مکاں سوادِ شامِ ظلام از نکاتِ انجم پیراستہ۔ بر صفائحِ صحائفِ افلاک نثرِ نثرہ و نظمِ ثریّا نگاشتہ۔ بر اوراقِ طباقِ ارضی رقومِ ایجادِ مکوّنات مرقوم داشتہ صحیفۂ شش جہات را از نظامِ ہفت پیکر اقالیمِ سبعہ ترتیبِ تمام دادہ و مجموعۂ ربعِ مسکوں را از سہ نثرِ موالیدِ ثلاثہ ربطِ مالا کلام۔ مخمّسِ حواسِ خمسہ را در نسخۂ وجودِ امکانی رقم کردہ و رباعیٔ اربعۂ عناصر در سفینۂ اجسامِ انسانی مرتسم۔ افرادِ مخلوقات نکتہ ایست از خامۂ قدرتِ او۔ اجزائے کائنات جزویست از کلیاتِ نوادرِ حکمتِ او قصیدۂ روزِ روشن

سلسلۂ اشاعت مخطوطات کشمیر نمبر ۷۸ .....

دیوانِ دیری

مصنّفۂ

پنڈت راجا کول عرض بیگی متخلص بہ دیریؔ

(۱۸۲۸ء — ۱۹۰۰ء)

معہ تعلیقات و حواشی

از

پروفیسر نند لعل کول طالب ایم۔ اے۔ ایم۔ او۔ ایل

زیرِ سرپرستی

حکومت جموں و کشمیر

ناشر

محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جمّوں و کشمیر

سرینگر کشمیر